

ВСТУП

Актуальність теми. Злочини, що вчиняються засудженими у місцях позбавлення волі становлять серйозну небезпеку для держави. Це обумовлено тим, що вони негативно впливають на досягнення цілей покарання, дестабілізують оперативну обстановку і стан правопорядку у виправних установах. Злочинність у місцях позбавлення волі визначається кількістю зареєстрованих злочинів та засуджених, які їх вчинили під час відбування покарання у виді позбавлення волі. Важливе місце в попередженні злочинності в системі державних інститутів займають органи та установи кримінально-виконавчої системи. Однією із задач, що покладені на них, є попередження злочинності серед осіб, що відбувають покарання, зменшення впливу кримінальних елементів на широкі верстви засуджених, профілактика рецидиву, протидія рецидивній злочинності тощо.

Вивчення наукової літератури показало, що кримінологічна характеристика відноситься на сьогодні до однієї з ключових доктринальних категорій, яка застосовується при аналізі змісту будь-якого злочину. Не залишаються осторонь у цьому контексті й дослідження у сфері виконання покарань. Поряд з цим, варто констатувати, що досі ні у цілому серед кримінологів, ні серед учених, які розробляють проблеми, які пов'язані із запобігання злочинам з боку засуджених, немає єдиної точки зору щодо змісту загального поняття «кримінологічної характеристики злочинів, що вчиняються в сфері виконання покарань».

Аналіз публікацій за тематикою дослідження. Вивченню проблем, пов'язаних зі злочинністю у місцях позбавлення волі, свої праці присвятили: З.В. Журавська, А.В. Кирилюк, О.Г. Колб, О.М. Костенко, І.П. Лановенко, С. Ю. Лукашевич, Г.С. Резніченко, О.Я. Светлов, В.В. Скибицький, А.Х. Степанюк, С.Я. Фаренюк, Т.А. Шулежко, І.С. Яковець, О. Н. Ярмиш та ін. Серед зарубіжних фахівців проблемами вивчення злочинності в установах виконання покарань, займалися Г.А. Аванесов, І. С. Аліхаджієва,

Ю.М. Антонян, Є.М. Банних, М.М. Голоднюк, П.С. Дагель, А.І. Долгова, В.М. Зирянов, В.Я. Квашис, О.І. Коробєєв, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, В.В. Лунєєв, М.П. Мелентьєв, О.С. Міхлін, В.Ф. Пирожков, В.О. Серебрякова, І.Б. Степанова, М.О. Стручков, М.О. Трясоумов, Ф.Х. Хаткова, Г.Ф. Хохряков, І.В. Шмаров, Т.М. Явчуновська та ін. Разом із тим, незважаючи на значну кількість досліджень щодо проблем злочинності в установах виконання покарань в Україні, досі на монографічному рівні проблема злочинності в УВП не досліджувалась.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами (кафедральними темами).

Дана дипломна робота виконана в рамках науково-дослідницької роботи «Права і свободи людини і громадянина та їх захист кримінально-правовими, кримінально-виконавчими засобами й системою заходів запобігання злочинам» №0117u007206, що проводиться в Академії Державної пенітенціарної служби.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі досягнень юридичної науки, аналізу вітчизняного законодавства, практики його реалізації та розвитку надати аналіз злочинності в установах виконання покарань.

За для досягнення поставленої мети в роботі ставляться такі завдання:

дослідити поняття і основні ознаки злочинності засуджених в місцях позбавлення волі;

розкрити стан правопорушень в Україні та в установах виконання покарань;

здійснити кримінологічну характеристику злочинів, вчинених в установах виконання покарань;

охарактеризувати детермінанти злочинності в установах виконання покарань;

дослідити особу пенітенціарного злочинця;

проаналізувати систему запобігання злочинам у сфері виконання покарань;

визначити проблеми взаємодії установ виконання покарань з іншими суб'єктами запобігання злочинам та шляхи їх подолання;

дослідити запобігання злочинності серед засуджених в УВП: зарубіжний досвід та можливості його застосування в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з проявами злочинності в установах виконання покарань.

Предметом дослідження є злочинність в установах виконання покарань.

Методи дослідження. Методи дослідження обрано з огляду на поставлену мету, задачі, об'єкт і предмет. Методологічну основу становлять положення та висновки загальної теорії пізнання. З урахуванням комплексного підходу до розв'язання порушених проблем, у роботі були використані сучасні методи наукового пізнання. Зокрема, за допомогою діалектичного та історичного методу розкрито поняття і основні ознаки злочинності засуджених в місцях позбавлення волі та визначено розкрити стан правопорушень в Україні та в установах виконання покарань.

Органічне використання спеціальних наукових методів дало змогу реалізувати такі постулати наукового дослідження, як повнота, логічна несуперечливість та об'єктивність.

Наукова новизна отриманих результатів. Магістерська робота є одним із комплексних досліджень відносно злочинності в установах виконання покарань, разом з тим обґрунтовано низку наукових положень та висновків, що стосуються вказаної тематики, зокрема: досліджено поняття і основні ознаки злочинності засуджених в місцях позбавлення волі, розкрито стан правопорушень в Україні та в установах виконання покарань, здійснено кримінологічну характеристику злочинів, вчинених в установах виконання покарань, охарактеризовано детермінанти злочинності в установах виконання покарань, досліджено особу пенітенціарного злочинця, проаналізовано систему запобігання злочинам у сфері виконання покарань, визначено проблеми взаємодії установ виконання покарань з іншими суб'єктами запобігання

злочинам та шляхи їх подолання, досліджено запобігання злочинності серед засуджених в УВП: зарубіжний досвід та можливості його застосування в Україні.

Запропоновано, з метою покращення системи запобігання злочинам у сфері виконання покарань запровадити бальну систему для осіб, що перебувають в місцях несвободи, так пропонуємо доповнити ст. 130 КВК України частиною 2, такого змісту:

« 2. За виконання покладених обов'язків та додержання правил поведінки, встановлених цим Кодексом та правилами внутрішнього розпорядку колонії, дотримання правил трудового розпорядку та вимог безпеки праці відносно осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, нараховуються штрафні бали та бали заохочення, порядок нарахування та використання балів визначає Державна кримінально-виконавча служба України за погодженням з Міністерством юстиції України.»

Пропонується з метою покращення взаємодії установ виконання покарань з іншими суб'єктами запобігання злочинам у УВП прийняти Закон України «Про пенітенціарну систему», котрий визначав би систему заходів запобігання злочинності саме установах виконання покарань, порядок здійснення таких заходів державними органами, а також визначав би права та обов'язки установ виконання покарань, що проводять роботу по запобіганню злочинності, і осіб, щодо яких здійснюються передбачені заходи. Запропоновано доповнити ст. 10 законопроекту «Про пенітенціарну систему» ч. 5. впровадження якої має призвести підрозділи безпеки до ефективної роботи в напрямку запобігання злочинності в УВП.

Практичне значення отриманих результатів. Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в роботі висновки і пропозиції можуть бути використані:

а) у науково-дослідницькій роботі – для подальших загальних і спеціальних наукових досліджень теоретичних та практичних проблем взаємодії установ виконання покарань з іншими суб'єктами запобігання;

б) у правотворчості – при перегляді та вдосконаленні положень чинних КВК України та КПК України;

в) у правозастосовній діяльності – результати дослідження сприятимуть вдосконаленню запобігання злочинам у сфері виконання покарань;

г) у навчально-методичній роботі – в процесі вивчення навчальної дисципліни «Кримінальне виконавче право», при написанні підручників, навчально-методичних посібників, при проведенні семінарських занять.

Апробація матеріалів дипломної роботи магістра. Ключові моменти даного дослідження було представлено в журналі Кримінально-виконавча система: учора, сьогодні, завтра. Карелін В.В., Стельмах П. В. Кримінологічна характеристика злочинності в місцях позбавлення волі. *Кримінально-виконавча система: учора, сьогодні, завтра.* №2. 2019. С.

Структура та обсяг дипломної роботи магістра. Структура відображає логіку і послідовність наукового дослідження і зумовлена його предметом і метою. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, які містять 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Обсяг роботи становить 75 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЗЛОЧИННІСТЬ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

1.1. Поняття і основні ознаки злочинності засуджених в місцях позбавлення волі

Установи виконання покарань здійснюють функції щодо виправлення й ресоціалізації засуджених. Незважаючи на такі соціально значущі функції, в умовах цих установ особами, уже засудженими до кримінальної відповідальності за раніше вчинені злочини, учиняються злочини. Та обставина, що особа вчиняє повторний злочин в умовах позбавлення волі за судовим вироком, свідчить про виключну наполегливість винного в його впертому намірі продовжувати злочинну діяльність, навіть перебуваючи в місцях позбавлення волі. Тому варто враховувати ту обставину, що суб'єктом нових суспільно небезпечних діянь є той, хто раніше вже вчинив злочин і за це відбуває покарання. Ситуація, за якої засуджений учиняє новий злочин, свідчить про велику суспільну небезпеку особи злочинця, і цей факт має бути враховано під час призначення нового покарання [1, с. 125].

Учинення злочину під час відбування покарання свідчить про уперте небажання засудженого ставати на шлях виправлення, є зухвалим викликом суспільству, і закон повинен на це реагувати. Тому, наприклад, закон установлює кримінальну відповідальність за ухилення від відбування покарання у формі втечі з виправних колоній та деякі інші види пенітенціарних злочинів [2, с. 113].

Уся сукупність злочинів, вчинених в УВП, ділиться на 2 групи: 1) злочини, учинення яких можливе в умовах як вільного суспільства, так і в УВП (злочини проти життя та здоров'я особи, зокрема умисне вбивство, різні за ступенем тяжкості й формами вини тілесні ушкодження, злочини у сфері обігу наркотичних засобів тощо); 2) злочини, властиві лише пенітенціарній системі

(злісна непокора вимогам адміністрації УВП, дії, що дезорганізують роботу УВП, утеча з місця позбавлення волі або з-під варти). При цьому, незважаючи на схожість кримінально–правової характеристики злочинів першої групи з подібними діями, учиненими в умовах вільного суспільства, вони мають певну специфіку, яка повинна відображатися в окремих спеціальних методиках розслідування. Викладені обставини зумовлюють науковий інтерес і практичну значущість вироблення характеристики злочинів, що вчиняються в УВП [3, с. 75].

Аналіз наукових джерел засвідчує, що проблема розуміння змісту поняття «злочинність у місцях позбавлення волі» не є новою, проте й надалі залишається доволі дискусійною у наукових колах. Так, О.Г. Колб вважає, що під поняттям «злочинність у місцях позбавлення волі» слід розуміти систему злочинів, зареєстрованих в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах, та кількість засуджених, які їх вчинили за певний відрізок часу. Аналогічну позицію займають й інші вчені (В.П. Захаров, С.М. Мирончук, Л.І. Міліщук й ін.) [4, с. 1056].

С.Ю. Лукашевич пропонує розуміти під терміном «злочинністю в місцях позбавлення волі» частину рецидивної злочинності, що проявляється як сукупність повторних злочинів засуджених, учинених ними в період відбування покарання [5, с. 6].

Цікавою у цьому контексті є думка З.В. Журавської, яка переконує в тому, що не можна повною мірою погодитись з таким підходом, оскільки у КК України (ст.32) під повторністю розуміють учинення тотожних, однорідних, подібних тощо злочинів, що передбачені тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК. У той самий час, як зазначає автор, у місцях позбавлення волі мають місце й інші множинні злочини (сукупність, рецидив), а тому слово «повторність» слід би замінити у визначенні С.Ю. Лукашевича на «нових» злочинів, що логічно впливає як із правової природи повторності, так і з вимог ст.50 КК та ст.1 Кримінально виконавчого кодексу України (КВК), в

яких законодавець визначив завдання із запобігання вчиненню «нових злочинів засудженими» [6, с.44].

О.В. Старков визначає злочинність у місцях позбавлення волі як «загальносоціальне, регресивне явище у сфері покарань, яке проявляється в масі повторних злочинів» [7, с.190]. В.В. Голіна переконаний, що злочинність у місцях позбавлення волі це стійке соціально негативне явище, яке проявляється як сукупність повторних злочинів, учинених у місцях позбавлення волі [8, с.188]. В.М. Кудрявцев та В.Є. Емінов під злочинністю у місцях позбавлення волі пропонують розуміти частину рецидивної злочинності, яка має місце в пенітенціарних установах, місцях позбавлення волі [9, с.421].

Інші науковці щодо цієї проблеми або взагалі не дають визначення даного поняття, або констатують лише факт належності її до виду рецидивної злочинності (О.М. Джужа, А.П. Закалюк, В.К. Грищук, ін.). Так, О.М. Джужа відзначає так званий «пенітенціарний рецидив», під яким розуміє вчинення нового злочину особами, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі [10, с.134].

Аналогічну позицію займає й В.К. Грищук, який одним із видів рецидивної злочинності називає так званий «пенітенціарний рецидив», тобто ті злочини, що вчиняють засуджені під час відбування покарання у виді позбавлення волі [11, с.234]. А.П. Закалюк вживає термін «злочинність ув'язнених, що перебувають в установах позбавлення волі», говорячи про те, що така злочинність є особливим різновидом (підсистемою) більш широкої системи злочинності загалом [12, с.595].

Відповідно до КВК України (частини 2, 3, 4 ст.11) УВП є: арештні дома, кримінально-виконавчі установи, спеціальні виховні установи (виховні колонії). Кримінально-виконавчі установи поділяються на кримінально-виконавчі установи відкритого типу (далі виправні центри) і кримінально-виконавчі установи закритого типу (далі виправні колонії). Виправні колонії поділяються на колонії мінімального, середнього і максимального рівнів безпеки. Виховні колонії виконують покарання у виді позбавлення волі на

певний строк стосовно засуджених неповнолітніх (ст.19 КВК України). Суб'єктами злочинів в УВП є жінки (у т.ч. неповнолітні особи), які засуджені до позбавлення волі на певний строк та відбувають покарання у відповідних УВП. У контексті розгляду даного елементу не можливо не погодитись із думкою О.Г. Колба, який вважає, що ті особи, які вчинили злочини в період ухилення від відбування покарання (відпустка, втеча, під час перебування на лікуванні в територіальних органах охорони здоров'я тощо), та які звільнені з УВП умовнодостоково, за амністією та за іншими підставами, передбаченими КК України, не повинні враховуватись у формах звітності, що складаються адміністрацією УВП з питань протидії злочинності [13, с. 1415].

Не припустимо відносити до числа злочинних проявів жінок в УВП злочини, вчинені особами, які перебувають за межами УВП, вчинені за певний відрізок часу. Час вчинення злочину це певний період, протягом якого вчинюється суспільно-небезпечне діяння [14, с.95].

До обставин і факторів, що негативно впливають на оперативну обстановку і стан злочинності серед засуджених, можна віднести [15, с. 517]:

а) кількісні зміни в складі контингенту ув'язнених щодо збільшення їх чисельності, коли їх кількість перевищує встановлений її ліміт та ускладнює забезпечення комунально–побутовими та медичними умовами, а також робочими місцями (для тих засуджених, які бажають працювати):

б) якісні зміни в складі контингенту, які самі по собі не можуть бути причинами та умовами злочинів, але від антисоціальної спрямованості окремих категорій можна очікувати вчинення злочинів та інших протиправних дій;

в) недоліки в організаційно–управлінській діяльності УВП щодо незабезпеченості об'єктів установ необхідними спорудами та речами, неуккомплектованості частин, служб і підрозділів особовим складом, їх незадовільна професіональна підготовка тощо;

г) недоліки в організації та реалізації профілактичної роботи та у правозастосувальній практиці;

г) недоліки в забезпеченості надійності охорони об'єктів УВП, їх взаємодії з правоохоронними та іншими державними органами, недостатня забезпеченість інженерно–технічними засобами об'єктів охорони та нагляду (стан сигналізації, уразливі стосовно вчинення втеч місця, обладнання контрольно-перепускних пунктів, догляд транспорту, контроль за виконанням обов'язків підрозділами охорони, безпеки і ото);

д) недоліки в організації та забезпеченні режиму тримання осіб, які перебувають в УВП, правовій та іншій роз'яснювальній роботі, доступ засуджених до обладнання на виробництві та інших речей, які заборонені режимом; у дотриманні правил тримання в камерах ДІЗО та карцеру та ПКТ на інших локальних об'єктах, що потребують особливого контролю, а також піл час пересуванням засуджених з об'єкта на об'єкт;

е) недоліки у використанні правозастосовної діяльності (у дисциплінарній практиці, засобів заохочення та стягнення, засобів безпеки та припинення протиправних дій з боку засуджених);

г) недоліки в організації та проведенні юридичних консультацій (слабке знання оперативної обстановки, процесів, які відбуваються в середовищі контингенту, впливу існуючих неформальних лідерів угруповань негативної спрямованості, осіб, які замислюють злочин, відсутність заходів стосовно інформації про негативні явища, випадки підготовки до вчинення злочинів, несвоєчасне виявлення причин та умов можливого їх учинення; в роботі по виявленню осіб, схильних до злочинної поведінки, становленню їх на профілактичні обліки, забезпечення особистого нагляду за ними);

ж) недоліки у виховній, особливо індивідуально-профілактичній роботі з особами, які порушують режим, внутрішній порядок та схильні до вчинення злочинів, а також до інших соціально небезпечних явищ – наркотизму, пияцтва, самогубства та ін.;

з) недоліки в матеріально–побутовому, комунальному забезпеченні осіб, що тримаються в УВП;

и) недоліки в медичному обслуговуванні (медико-профілактичній роботі стосовно захворювань та виявлення осіб категорії «ображених», схильних до наркоманії, токсикоманії, самогубств, проведенні належної лікувально-профілактичної роботи), та цілий ряд інших недоліків, що впливають на стан злочинності в УВП.

У коло умов, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень в УВП, входить також криміногенна ситуація. Її елементами є: а) обставини, які локалізують злочин щодо: часу, місця, кола учасників; б) властивості фізичних осіб; в) умови, в яких дані особи послаблюють ризик для злочинця в учиненні злочину і полегшують його вчинення[16, с. 83]:

Слід також мати на увазі й те, що потерпілий може впливати на розвиток конкретної злочинної чи іншої небезпечної ситуації в УВП одноразовими діями або протягом певного часу, а також повторенням однотипових чи різноманітних ситуацій. Мають місце також ситуації в УВП, коли розвиток подій до останнього моменту складається так, що їх учасники мають відносно рівну ймовірність стати потерпілим від насильницьких дій. Всі ці обставини необхідно мати на увазі як для визначення ступеня винуватості, так і для планування профілактичних дій. Треба також мати на увазі, що віктимологічні фактори мають високу латентність. З цього приводу можна цілком погодитися з твердженням: у багатьох випадках жертви не повідомляють про злочини державні органи, віддаючи перевагу самосуду над винним, у тому числі за допомогою «тіньової юстиції», а в ситуації, коли в основі офіційних звітів лежать відомчі аналізи правоохоронних органів, на які покладається відповідальність за зростання злочинності, значна частина злочинів не реєструється [17, с. 53].

Щоб пояснити механізм злочинної поведінки в УВП, слід використати певний метод. Згадаймо слова Гегеля: «Тільки метод у змозі загнуждати думку, вести її до предмету та утримувати в ньому». Таким методам, у цьому разі може бути ідея детермінізму (як філософське вчення про об'єктивний закономірний зв'язок та взаємообумовленість речей, процесів та явищ

реального світу) та принцип відображення, який слугує основою вимоги об'єктивності; адекватності результатів пізнання своїм оригіналам. Також, з урахуванням того, що при цьому ідея І. М. Сеченова була результатом пошуку відповіді на питання: як сумістити детермінізм з принципом активності особистості, природно–наукову причинність з трактовкою людини – як самовідданого діяча, а не дзигу, запущену в хід батою необхідності (згідно з відомою метафорою Гоббса) . Між ідеєю детермінізму та принципом відображення існує діалектичний зв'язок, тому, щоб зрозуміти сутність питання, що розглядається, треба звернутися до пошуків, – за виразом Гегеля, – від наявного буття йти назад до його заснування. Тобто значення категорії заснування тут дає можливість перейти від розуміння етіології антисоціальної поведінки засуджених як наслідку «монологу» самої по собі причини (необхідності), чи самого по собі відображення (свободи волі) до розуміння цієї поведінки як наслідку – «діалогу», тобто причини і відображення в протиправній поведінці [18, с. 257].

Згідно з цією моделлю, механізм соціального генезису свавілля доповнюється механізмом психічного генезису ілюзій. Разом вони й визначають соціопсихологічну анатомію феномену свавілля та ілюзій у даній категорії громадян. Оскільки в умовах позбавлення волі ці особи є відчуженими від соціально важливих елементів життя, володіння тими чи іншими матеріальними та духовними благами, вони певною мірою відчужуються від влади над собою. А це означає, що людина в такому стані має більше змоги, ніж інша, на «свободу» неупорядкованої волі, тобто на «свободу свавілля», яка обумовлює його духовний та біологічний «розпад», котрий є джерелом усіх її пороків, що постійно супроводжують таких людей. Згідно з системою координат особистості існує чотири типи людської волі [19, с. 142]:

- 1) колективістська воля у виді несвавілля виявляється за принципом: «Я за законами світу, а люди для мене свої»;
- 2) індивідуалістська воля у виді несвавілля виявляється за принципом: «Я за законами світу, а люди для мене чужі»;

3) колективістська воля у виді свавілля виявляється за принципом: «Світ за моїми законами, а люди для мене свої»;

4) індивідуалістська воля у виді свавілля виявляється за принципом: «Світ за моїми законами, а люди для мене чужі» .

Стосовно нашої проблеми воля злочинця в УВП частіше збігається з четвертим показником названої системи координат. Тобто виявляється за принципом: «Світ за моїми законами, а люди для мене чужі». Гегель називав індивідуалістську волю-свавілля – «зародком зла» . Свавілля, за висловлюванням Гегеля, – це «формальна свобода, яка повинна розглядатись лише як уявна (ілюзорна) свобода», на відміну від «істинної свободи волі». Під час аналізу оперативного стану слід мати на увазі вияв криміногенних властивостей засуджених в УВП з урахуванням типології особистості злочинця (випадковий, ситуаційний, нестійкий, злісний, особливо злісний), глибини антисоціальної спрямованості (некримінальна, передкримінальна, кримінальна), характеру (змісту), стійкості, інтенсивності асоціального, антисоціального, суспільно небезпечного типу тощо. Тому, залежно від типологій особи, слід віднаходити підходи до виявлення мотивів вчинення злочинів даною категорією засуджених. Мотиви можуть бути [20, с. 117]:

1) паразитичної спрямованості;

2) залежати від осіб анархічного складу, які ставляться з неповагою до режиму і порядку в УВП, життя та здоров'я, честі, гідності особи та ін. Можна виділити групи засуджених за характером та змістом мотивації:

а) з негативно–зневажливим ставленням до людини;

б) з корисливою спрямованістю;

в) з негативним ставленням до державних інститутів, влади та управління (у тому числі інституту виконання покарань);

г) з легковажним, безвідповідальним ставленням до соціальних (правових, у тому числі кримінальних) норм.

Крім цього, слід мати на увазі деякі засоби самовиправдовування злочинної поведінки з боку правопорушників в УВП. Окремі категорії

засуджених, які не відійшли від злочинної діяльності, достатньо активно застосовують засоби психологічного самовиправдовування та «самозахисту». Під час профілактичного аналізу слід враховувати дані як вітчизняної, так і зарубіжної літератури, які вказують на те, що психопатичні суб'єкти, маючи у своїй основі дисгармонію емоційно-вольових властивостей, не є ідентичними, а відрізняються за власними особливостями і утворюють декілька загальних типів. Найбільш вдалою вважаємо типологічну класифікацію, яка дозволяє враховувати цілісну структуру патологічної особистості, у тому числі й засудженого, який має схильність до правопорушень [21, с. 192].

Таким чином, психопатичні особи із складу засуджених до позбавлення волі (хронічні алкоголіки, наркомани та інші особи, які мають психічні вади) – це контингент, який потребує особливої уваги та специфічного підходу – в плані медичного, соціально-правового, кримінологічного та виховного впливу. Знання цих особливостей необхідно для пояснення протиправної поведінки осіб цієї категорії та профілактики вчинення злочинів з їх боку та інших правопорушень. Цілком зрозуміло, що формування злочинця-рецидивіста відбувається в УВП тоді, коли не застосовують ефективних засобів профілактики, не запобігають антисоціальним вчинкам засуджених. Процес розвитку злочинної поведінки є процесом розвитку системи взаємодії негативних факторів (криміногенної системи), а не окремо взятого індивіда (чи окремої групи), які в тому чи іншому випадку вчинили конкретний протиправний акт. У профілактичній роботі знання цих обставин має певне значення, дає змогу враховувати їх та націлювати на необхідність та можливість більш раннього припинення небезпечної поведінки та на комплексний аналіз таких вчинків, маючи на увазі можливі переходи від одних правопорушень в УВП до інших. Отже:

а) індивідуальні відхилення від соціальних норм, що регулюють діяльність УВП, перетворюються на стійкі та повторюються, якщо вони стають ефективними для конкретної особи (групи засуджених) досягненням своїх цілей;

б) індивідуальні відхилення стають розповсюдженими, якщо відновлюються причини та умови, які породжують такі небезпечні явища серед засуджених;

в) соціально-негативні відхилення здатні породжувати нові правопорушення (злочини), якщо не будуть вжиті своєчасні заходи та ефективні дії боротьби з ними.

1.2. Стан правопорушень в Україні та в установах виконання покарань

Формування ефективної системи протидії злочинності в Україні неможливе без отримання, обміркованого аналізу та використання достовірних даних про поточний стан злочинності та її тенденції на сучасному етапі. Актуальність і масштабність вирішення зазначеного завдання пов'язана принаймні з двома групами взаємозумовлених причин. Перша полягає у наявності вкрай негативних тенденцій злочинності в Україні в період з початку 90-х рр. минулого століття і до теперішнього часу, що супроводжується наростанням фактичного відставання можливостей правоохоронної системи від розвитку злочинності. Останнє відбувається як через об'єктивні закономірності розвитку суспільства, так і через недоліки та прорахунки систем забезпечення діяльності правоохоронних органів, що зумовлює надвисокий рівень латентності злочинності, безкарність винних у вчиненні злочинів та в цілому неспроможність правоохоронних органів у сучасних умовах ефективно протидіяти злочинності. Друга, відповідно, полягає у необхідності розроблення нової концепції протидії злочинності, що враховує високий рівень криміналізації, можливості держави і суспільства здійснювати протидію кримінальним проявам, помилки і недоліки попередніх концептуальних підходів до організації протидії злочинності, її забезпечення і практики реалізації. Відповідно, вивчення та кримінологічний аналіз кількісних та якісних показників злочинності на сучасному етапі розвитку українського

суспільства є необхідною передумовою реалізації кримінологічного забезпечення протидії злочинності в Україні [22].

Злочинність в Україні характеризується високим рівнем, несприятливою динамікою та структурою. Так, за 2016 року було зареєстровано 584,8 тис. злочини, тоді як за аналогічний період 2015 року – 515,5 тис. без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та окремих районів Донецької та Луганської областей. Це – найвищий показник, починаючи з 1997 року, коли після тривалого зростання й піку злочинності у 1995 році (641,8 тис. злочинів) було виявлено 589,2 тис. злочинів та засуджено 237,8 тис. осіб. При цьому зростання злочинності відбувається на тлі планомірного зниження ефективності діяльності як щодо їх розкриття, так і запобігання [23].

Динаміка злочинності характеризується хвилеподібними коливаннями, найвище значення амплітуди яких припадає на 2016 р., тим не менш, вираженою є загальна тенденція до зростання рівня злочинності. Абсолютний приріст 2016 р. Темп зростання у 2016 році, розрахований базисним методом, становить 1,862, темп приросту – 86,2%. Темп зростання у 2016 році, розрахований ланцюговим методом (за 11 місяців 2016 р. та 2015 р. відповідно), становить 1,134, темп приросту – 13,4%. Темп зростання у 2016 році, розрахований базисним методом, становить 1,084, темп приросту – 8,4%. Темп зростання у 2016 р. (показники за 11 місяців), розрахований ланцюговим методом, відповідає зазначеним вище показникам співвідношення з 2015 р. Середньорічний абсолютний приріст за 2013–2016 рр. становить 32,4 тис. злочинів, середній темп зростання – 1,021, середній темп приросту – 2,1%. Таким чином, за коректних вихідних правових та організаційно-управлінських умов аналізу показники динаміки злочинності дійсно виявляють несприятливу тенденцію [22].

Слід зауважити, що інтерпретація отриманих даних вимагає врахування фактору скорочення території обліку злочинів, до якої з другого кварталу 2014 року не потрапляють АРК та окремі райони Донецької і Луганської областей,

тимчасово не підконтрольні українській владі. Ця обставина диктує необхідність визнати те, що помірне зниження у 2014 році рівня злочинності насправді не відбулося. Згідно з оцінками Державної служби статистики України, на вказаних територіях постійно проживає близько 2,5 млн. осіб. Звісно, що комплекс причин та умов кримінальної активності серед цього населення певною мірою відрізняється від того, який формується на іншій території України. Тим не менш є всі підстави для екстраполяції загального тренду розвитку криміногенної обстановки і на них. А надто з урахуванням того, що АРК, Донецька та Луганська області традиційно належали до найбільш криміногенних. Отже, реальний стан кримінальної загрози у 2014 році характеризується подальшою тенденцією до інтенсифікації. Це, зокрема, підтверджується аналізом відносних показників злочинності[24]. Отже, маємо констатувати усталення стійкого негативного тренду до погіршення кримінологічної ситуації. Не останню роль у цьому відіграє триваюча істотна дисфункція правоохоронної та судової системи, про що можна зробити висновок, виходячи з рівня та динаміки розкриття злочинів і практики судочинства у кримінальних провадженнях. Їх показники відображають зворотну залежність від рівня злочинності та характеризуються постійним зниженням [25].

В місцях позбавлення волі кримінально-виконавчої системи України, які контролюються українською владою, тобто без установ Криму та окупованої частини Донецької та Луганської областей, згідно даним, повідомленим «Донецькому Меморіалу» Адміністрацією кримінально-виконавчої служби України, станом на 01.01.2019 року трималося 55078 осіб (лист ДКВСУ №1/4-25-19/18-Пі від 11.02.2019 р., тут і надалі в дужках – станом на 01.01.2018 р. – 57100 осіб). За рік чисельність осіб в місцях позбавлення волі зменшилась на 2022 особи (3 299 осіб), або на – 3,54% (– 5,46%) [26]. Динаміка чисельності осіб в установах кримінально-виконавчої системи за останні роки включно станом на 01.01.2019 наведено в додатку А.

Показник числа в'язнів на 100 тис. населення для України складає 131 (135). Він розрахований, виходячи з чисельності населення України, яка, за оцінкою Державної служби статистики України, на 01.12.2018 складала 42 177 тис. громадян – без врахування Криму. Під вартою у 12 діючих слідчих ізоляторах та 17 установах виконання покарань з функцією СІЗО (вчорашніх СІЗО) станом на 01.01.2019 р. трималося 18 030 осіб (17 587 осіб рік тому), в тому числі 1 032 жінки (958 жінок рік тому). Число неповнолітніх в СІЗО цього рік ДКВСУ не повідомила, натомість їх число рік тому складало 133 особи. Отже за рік число всіх осіб, які тримаються під вартою, зросло на 443 особи (у попередній рік зросло на 1219 осіб), або на + 2,52% (+7,45%). У 2018 році не потрапили до установ виконання покарань з СІЗО та були звільнені з них 8788 осіб (минулого року – 2 745 осіб). Серед головних причин, з яких особи звільнялися з СІЗО впродовж 2018 року – зміна запобіжного заходу на більш м'який – 4571 особа (рік тому – 1251 особа), призначення покарання у вигляді позбавлення волі, але на відносно короткий термін – як правило, такий, який утримувана особа вже відбула, перебуваючи у СІЗО – 511 осіб (572 особи), а також призначення їм покарань, не пов'язаних з позбавленням волі – 1005 осіб (рік тому - 381 особа, два роки тому – 1347 осіб), у зв'язку з припиненням справ судами та за виправдувальними вироками – 41 особа (рік тому – 11 осіб).

В площині аналізу відносних показників ця обставина спостерігається не повною мірою; наявне постійне зниження ефективності правоохоронної діяльності щодо реагування на злочини.

Водночас відбувається планомірне зниження ефективності не лише розкриття злочинів. Маємо констатувати й суттєве падіння якості досудового розслідування, що, серед іншого, відображається й на стані судового розгляду кримінальних проваджень. Зокрема, у 2016 році (у показниках за 11 місяців) засуджено було лише 27,1% від виявлених правоохоронними органами осіб, які вчинили злочини. Причинами тому є низька якість розслідування (в тому числі й зумовлена надто великим навантаженням на слідчих), що втілюється у

недостатньому відсотку доведення проваджень до стадії судового розгляду, а також у деякому зростанні кількості виправдувальних вироків, який, утім, і зараз не перевищує 1%. Структура сучасної злочинності в Україні характеризується значною часткою тяжких та особливо тяжких злочинів, загальний відсоток яких у 2016 році сягнув 35,5%. Притому вельми суттєвою залишається й питома вага злочинів середньої тяжкості [2].

Залежно від об'єкта посягання традиційно лідирують злочини проти власності, частка яких у загальній структурі злочинності у 2016 році склала 67,8%, або 396 091 злочин. Від структури злочинності певною мірою відрізняється структура судимості, що свідчить про дисбаланс між правоохоронною та судовою практикою, наявні недоліки в організації розкриття та розслідування злочинів (див. діаграму 2 – додаток Б.) [24].

Звертають на себе увагу відмінності у структурі злочинності та судимості, а також низький відсоток судимості за злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням надання публічних послуг, а також злочини проти правосуддя. Серед зареєстрованих злочинів проти власності превалюють крадіжки – 304 697 тис. (76,9% від всіх злочинів проти власності). Грабежі та розбої становлять 6,4% (25 528 злочинів) та 0,9% (3607 злочинів) відповідно, шахрайства – 11,5% (45 735 злочинів), 4,3% – інші. Таке співвідношення загальнокримінальних корисливих злочинів є традиційним для структури злочинності в Україні та не вирізняється специфічними змінами протягом останніх п'яти – шести років. Характер злочинності найбільшою мірою залежить від питомої ваги в її структурі злочинів проти життя і здоров'я особи. У 2016 році цей показник склав 8,3%, у 2015 – 9,5%, у 2014 – 11,7%, у 2013 – 12%. Таким чином, динаміка питомої ваги злочинів проти життя і здоров'я у загальній структурі злочинності має зворотне значення у динаміці її абсолютних показників. Це означає, по-перше, що темпи приросту загальної злочинності суттєво випереджають темпи приросту злочинів проти життя і здоров'я особи та, по-друге, в цілому від останніх не залежить. Тобто загальне зростання

злочинності визначається негативною динамікою інших видів злочинів. У структурі злочинів проти життя і здоров'я особи превалюють умисні легкі тілесні ушкодження. У 2016 році їх показник в абсолютних величинах сягнув позначки у 32046 злочинів, що становить 66%. Після них найбільшою питомою вагою характеризуються умисні вбивства, яких за вказаний період було зареєстровано 6329 [24].

Традиційно значною є частка так званих «побутових» вбивств та тілесних ушкоджень. Разом із тим 2014–2015 рр. характеризуються інтенсивним зростанням бойових та небойових втрат військовослужбовців та працівників правоохоронних органів у зоні проведення антитерористичної операції. Втім, динаміка умисних вбивств демонструє тенденцію до планомірного зниження рівня протягом останніх двох років (щодо умисних тяжких тілесних ушкоджень – зниження відбулося тільки у 2016 р.). Так, якщо у 2014 р. було зареєстровано – 11466 умисних вбивств та 3132 умисних тяжких тілесних ушкоджень, у 2015 р. – умисних 8367 вбивств та 3462 умисних тяжких тілесних ушкоджень [24].

Така динаміка зумовлена змінами у характері та інтенсивності антитерористичної операції в окремих районах Донецької та Луганської областей. Зокрема, варто констатувати перехід її з гарячої фази до інертного етапу з тенденціями до стратегічного «заморожування» й перманентним збройним протистоянням локального масштабу на окремих ділянках лінії тимчасового розмежування. Цілком закономірно, що ця тенденція супроводжується зменшенням кількості жертв такого протистояння. За даними Міністерства оборони України, у 2016 р. бойові втрати склали 211 осіб, що є найменшим показником з 2014 р. Разом із тим на тлі зниження кількості умисних убивств, зумовлених збройним протистоянням в зоні проведення антитерористичної операції, спостерігається подальше зростання вбивств, що вчиняються на побутовому підґрунті. Такий висновок впливає з арифметичної різниці загальної кількості умисних вбивств та бойових втрат і порівняння її з показниками 2013 року. У кримінально-правовій структурі

умисних убивств переважають саме некваліфіковані їх види (основні склади злочинів). У 2016 р. частка останніх склала 87,5%. Поряд із цим зауважимо, що мають місце несприятливі зміни у структурі кваліфікованих видів умисних вбивств. Зокрема, якщо протягом 2005–2013 рр. серед вбивств з обтяжуючими ознаками переважали умисне вбивство двох і більше осіб (близько 17%), умисне вбивство, вчинене за попередньою змовою групою осіб (близько 10%), умисне вбивство з корисливих мотивів (близько 9%), то у 2016 році картина дещо змінилася: домінують вбивства за попередньою змовою групою осіб (15,3%), з корисливих мотивів (14,5%), двох і більше осіб (14,2%), особою, яка раніше вчинила умисне вбивство (11,3%). Особливе занепокоєння викликає остання категорія, що свідчить про гостру кризу як інституту виконання покарань, так і оперативно–розшукової профілактики, адміністративного нагляду [22].

53,4% умисних убивств вчиняється у стані алкогольного сп'яніння. 24,1% умисних убивств вчиняються особами, які раніше притягалися до кримінальної відповідальності (рецидивістами). Серед вбивць переважають чоловіки (94%), віком 21–40 років (62%), неодружені (64%), працездатні, але не працюючі (58%), із загальною середньою або професійно–технічною освітою (73%) [22].

З наведених даних можна зробити висновок про те, що протягом останніх двох років змінилися базові фактори детермінації цих злочинів у бік послаблення їх дії. Загальне ж зростання злочинності та кримінальної активності населення в Україні несуттєво пов'язане із вчиненням злочинів проти життя і здоров'я. Тим не менш зберігається істотна їх поширеність, а в їх структурі значну частку займають умисні вбивства. Останні є вельми чутливими індикаторами загального стану злочинності, обтяженого стійкими насильницькими асоціальними практиками в українському суспільстві. Проблематичною також є й кримінологічна ситуація, пов'язана з відтворенням в Україні терористичних загроз [23]. Інтенсифікація терористичної загрози відбувається у 2014 році й триває донині. Це

зумовлено численними посяганнями на територіальну цілісність України, активною розвідувально-підривною діяльністю, спрямованою на ослаблення держави, залякування населення, загострення внутрішньополітичної конфронтації, економічної нестабільності, посилення соціально-психологічної напруженості.

Теоретичний аналіз якісного складника терористичної загрози для сучасної України дозволяє виділити декілька кримінологічних різновидів терактів, які потенційно можуть вчинятися на території нашої держави [23]:

теракт як засіб стимуляції репресивної свідомості. Остання виражається у посиленні соціального попиту на авторитарний стиль управління, скорочення обсягу прав і свобод заради забезпечення безпеки;

теракт як засіб провокації міжнародного ускладнення, дезінтеграції політичних альянсів. Найбільш вірогідними потенційними жертвами цього різновиду терактів є: а) представники міжнародних делегацій, що перебувають з офіційними візитами в Україні; б) представники міжнародних місій, що діють в Україні; в) представники національних та сексуальних меншинств, окремих релігійних течій;

теракт як засіб ініціювання військових інтервенцій (*casus belli*). Організаторами цього різновиду терактів можуть бути стратегічні військові супротивники згідно з Воєнною доктриною України. Найбільш вірогідними потенційними жертвами терактів цього різновиду є мешканці АРК;

теракт як форма політичної комунікації, спосіб асиметричного реагування як внутрішньодержавних, так і зовнішніх політичних акторів на політичну кон'юнктуру глобального, регіонального, національного масштабів. У цьому аспекті теракти можуть розглядатися як засіб «проштовхування» проблеми в політичний та новинний порядок дня шляхом створення атмосфери страху;

теракт як спосіб помсти, залякування. Найбільш вірогідними потенційними жертвами терактів цього різновиду є: а) мешканці територій, що прилягають до лінії розмежування сил протистояння в окремих районах

Донецької та Луганської областей; б) учасники масових акцій українського національно-патріотичного змісту [23].

Серед тривожних тенденцій відтворення терористичної загрози варто вказати й на суттєве зменшення кількості виявлених терористичних груп та терористичних організацій, фінансування тероризму на фоні зростання у 2016 р. кількості терористичних актів, що свідчить про зниження ефективності оперативно-розшукової діяльності підрозділів СБУ превентивного характеру. Виняткової актуальності ця обставина набуває в розрізі поширення злочинів проти основ національної безпеки. Починаючи з 2014 р. фіксується значний та різкий їх приріст. Порівняно з рівнем 2013 р., коли було зареєстровано лише 8 злочинів вказаної категорії, у 2014 р. відбувається їх зростання у 65 разів – до 527 злочинів, що є найвищим показником за всю історію незалежної України. Поряд із цим, за статистичними даними, відмічається поступове падіння рівня кримінальної загрози національній безпеці протягом останніх двох років [23].

Змінюється і структура злочинів проти основ національної безпеки. Так, якщо у 2014 р. найбільшу питому вагу мали посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України – 54%) і дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК України – 17,3%), то у 2016 році їх частка склала 31,5% та 15,3% відповідно. Натомість найбільш поширеною у минулому році виявилася державна зрада (ст. 111 КК України), питома вага якої сягнула 40,3% порівняно з 12,3% у 2014 р. та 16% у 2015 р. Більшість осіб, які вчиняють державну зраду, становлять колишні працівники правоохоронних органів України, які вступили на службу до силових структур квазидержавних органів влади на території АРК та окремих районів Донецької і Луганської областей. Виявлення та реєстрація таких злочинів не становить надто великих труднощів та здійснюється переважно за допомогою збирання відповідної інформації з мережі Інтернет. Така робота хоча і є важливою, тим не менш не відображає адекватної реакції на характер і

ступінь загроз національній безпеці та у сукупності з показниками протидії тероризму може свідчити про послаблення ефективності оперативно-розшукової діяльності СБУ [22].

Аналіз географії злочинності в Україні засвідчує, що найвищий коефіцієнт злочинної інтенсивності на 10 тис. населення спостерігається у Запорізькій області (242 злочини), м. Києві (246 злочинів), а також Харківській (184 злочини), Кіровоградській (173 злочини), Київській (158 злочинів), Миколаївській (154 злочини) та Одеській (148 злочинів) областях. Найнижча злочинна інтенсивність в означений період зафіксована в Тернопільській (62 злочини), Івано-Франківській (65 злочинів), Закарпатській (72 злочини) та Чернівецькій (83 злочини) областях [23]. Більшість злочинів (77,8%) вчиняється у містах та селищах міського типу. На мешканців сіл та селищ припадає не більше 19,5% всіх зареєстрованих злочинів. 2,7% злочинів вчиняється поза межами населених пунктів. Така картина територіального розподілу кримінальної активності в цілому відповідає тенденціям урбанізації в Україні, яка в тому числі впливає й на зміну не лише географії, а й характеру злочинності в цілому. В установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально виконавчої служби України засудженими та особами, що перебувають під вартою, протягом 2013 року зареєстровано вчинення 515 злочинів, у 2014 році – 377 злочинів, у 2015 році – 458 злочинів, у 2016 році – 298 злочинів, протягом січня – березня 2017 року – 103 злочинів.

Показники про стан та структуру кримінальних правопорушень в Україні за 2018 та за I квартал 2019 р. неведено в додатку В. Також повідомляємо, що в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах у 2013 році зареєстровано вчинення 2 злочинів, відповідальність за які передбачено статтями 115 та 119 Кримінального кодексу України, у 2014 році – 2 злочини, у 2015 році – 3 злочини, у 2016 році – 2 злочини, протягом січня – березня 2017 року таких злочинів не зареєстровано. Особами, які перебувають на обліку уповноважених органів з питань пробації у 2013 році

zareestrowano vchinennia 2229 zlochiniv, u 2014 roci – 1736 zlochiniv, u 2015 roci – 1715 zlochiniv, u 2016 roci – 1906 zlochiniv, protyagom sichnia – bereznia 2017 roku – 205 zlochiniv. Zgidno nayaivnoji u Ministerstvi justicii Ukraini informacii stosovno personalu Derzhavnoi kriminalno–viconavchoji sluzhbi Ukraini u 2014 roci vidkрито 94 kriminalnih provadzenj, u 2015 roci – 111 kriminalnih provadzenj, u 2016 roci – 102 kriminalnih provadzenj, protyagom sichnia – bereznia 2017 roku – 29 kriminalnih provadzenj [23].

Analiz suchasnoho stanu zlochinosti v Ukraini ta pov'язanih iz nim zagroz dla normalnoho rozvitku nashoji derzhavi dovidit neobchidnist zdijshennia kompleksnoho kriminologichnoho suprovodu protidii zlochinosti v Ukraini ta realizacii c'ogo procesu shlyahom udoskonalennia normativno–pravovogo, organizacijnoho, informacijnoho ta naukovu–metodichnoho zabezpechennia zaznachenoji dijalnosti.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННОСТІ В УВП

2.1. Кримінологічна характеристика злочинів, вчинених в установах виконання покарань

Dla zapobizhnoji dijalnosti pidrozdiliv ustanov viconannia pokazannia penitencijarnoi sistemi Ukraini viznachennia zmistu поняття zlochinosti v miscjah pozbavlenja voli obumovleno zadla bezpomilkovogo zastosuvannia її rezultativ na praktici, glubshogo ta cilespriamovanogo vivcennia kriminogennih umov, sho spricinajot poшиrennia okreslenoji zlochinosti, rozroblennia naukovu obgruntovanih visnovkiv i rekomendacij, spriamovanih na vdoskonalennia strategii j takтики їх protidii.

V. N. Kudrjavcev ukazuje, sho kriminologichna charakteristika zlochiniv e tieju suкупністю danih (достатньою інформацією) pro певний вид (групу)

злочинів або конкретне злочинне діяння, використовуваною для їх профілактики [24, с. 211].

Надалі вчений зазначає, що конкретний зміст кримінологічної характеристики полягає у виявленні всіх ознак, які сукупно становлять її структуру, яка складається з:

- кримінологічних значущих ознак злочину;
- даних, які характеризують кримінологічну ситуацію вчинення злочину;
- ознак, які визначають специфіку діяльності з попередження злочинів.

До першої групи належать дані про: предмет злочинного посягання, особу злочинця, мотив та мету злочину, особу потерпілого.

До другої: статистична поширеність злочинів; дані про соціальні умови (обстановку) злочину (соціально-політична, соціально-економічна, час, географія, соціальне середовище тощо).

До третьої: причини злочинів; наслідки злочинів; механізм злочину; обставини, що сприяють злочинам [24, с. 213].

У кримінологічній літературі поняття злочинності у місцях позбавлення волі вчені розуміють так: А. І. Долгова ототожнює його з поняттям «пенітенціарна злочинність» [25, с. 33]. Остання є сукупністю кримінально-правових діянь, скоєних засудженими під час відбування ними покарання у виді позбавлення волі за попередній злочин, а також учинення злочинів співробітниками виправних установ.

В. Н. Кудрявцев і В. Е. Емінов розглядають пенітенціарну злочинність як систему злочинів, скоєних засудженими до всіх видів покарання. Загалом є підстави стверджувати про її підвищену суспільну небезпеку, оскільки кримінально карані діяння в цьому разі вчиняються безпосередньо в процесі виконання покарання за попередній злочин, в умовах ізоляції засуджених, посиленого нагляду за ними, що свідчить про ігнорування кримінально-правових заборон [26, с. 45].

Зазначимо, що злочинність у місцях позбавлення волі є спеціальним різновидом кримінального рецидиву. Головною внутрішньою властивістю

злочинів, що вчиняють засуджені під час відбування покарання в УВП, є їх надзвичайна суспільна небезпека, тобто об'єктивна властивість описаного у кримінальному законі діяння (дії чи бездіяльності) створювати загрозу або заподіювати шкоду об'єктам кримінально-правової охорони [27, с. 34].

Злочинність у місцях позбавлення волі є складною проблемою не тільки для кримінально-виконавчих установ, але і для всього суспільства. Вчинення засудженими злочинів у процесі відбування покарання свідчить про наявність серйозних недоліків і суперечностей, що виникають при виконанні позбавлення волі. Злочинність в установах виконання покарання називається «карною» злочинністю (тобто такою, яка є під час відбування покарання), іноді «пенітенціарною» злочинністю, до якої належить сукупність злочинів, що вчиняються в місцях позбавлення волі. Цей різновид злочинності характеризується такими ознаками: специфічним місцем учинення злочину (установи виконання покарання, слідчі ізолятори, ізолятори тимчасового тримання); своєрідним суб'єктом злочину (тільки особи, позбавлені волі); його спрямованістю проти інших засуджених або проти осіб адміністративного персоналу установи. Крім того, розглядувана злочинність є складовою рецидивної злочинності.

С. Ю. Лукашевич [28], О. Г. Колб [29], А. П. Закалюк [30] злочинність у вказаних місцях визначають кількістю зареєстрованих злочинів і засуджених, які їх учинили під час відбування кримінального покарання в кримінально-виконавчих установах, і характеризують її як:

1) частину рецидивної злочинності, пов'язаної з повторним або систематичним учиненням злочинів особами, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Стосовно персоналу УВП, що визначений у Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», то останній у разі чинення ним злочинів в УВП не може розглядатися в контексті цього виду злочинної діяльності, яка характерна лише засудженим;

2) зміст деяких складів злочинів (втеча з місця позбавлення волі; злісна непокоря вимогам адміністрації виправної установи; дії, що

дезорганізують роботу виправних установ, тощо), який передбачає наявність спеціального суб'єкта злочину – засудженого, до якого персонал ДКВС не належить.

Зазначимо, що у разі співучасті у вчиненні цієї категорії злочинів, їх суб'єктами можуть бути і представники персоналу УВП. Цим шляхом також іде судова практика з питань боротьби з організованою злочинністю.

Теоретичною основою створення певних методик як засобів, що дають змогу виокремити відповідні типи явищ і процесів, які досліджуються у сфері кримінально-виконавчої діяльності, є аналіз спостережень за цими явищами, їх взаємозв'язком і причинною залежністю між окремими чинниками і цілісним станом цієї системи або її складових. Основою для стеження за оперативним станом в УВП є:

- 1) статистична інформація, що надається установами виконання покарань про стан злочинності та режиму відбування кримінального покарання засудженими за звітний період до Міністерства юстиції України;
- 2) оперативна інформація, яка отримується та використовується частинами і службами безпосередньо в УВП.

До елементів оперативного стану можна віднести: а) стан злочинності в УВП; б) стан режиму та його порушень; в) стан законності серед персоналу УВП; г) стан умов тримання засуджених; ґ) характеристики роботи служб УВП; д) стан сил і засобів забезпечення профілактики злочинів та інших правопорушень (практичні результати цієї діяльності); е) специфіку району дислокації УВП; виготовлення та зберігання засудженими заборонених предметів; є) наявність недозволених зв'язків засуджених із персоналом тощо [31, с. 134].

В установах виконання покарання та слідчих ізоляторах ДКВС України засудженими та особами, що перебувають під вартою, зареєстровано вчинення 2015 року – 458 злочинів, 2016 року – 298 злочинів, протягом першого півріччя 2017 року – 255 злочинів, серед них, відповідальність за які передбачено ст. 115

(умисне вбивство) Кримінального кодексу України, у 2015 році – 3 злочини, у 2016 році – 2 злочини [32].

Зважаючи на викладене, зазначимо, що злочинність у місцях позбавлення волі має певну специфіку, яка пояснюється особливістю формальних і неформальних стосунків між засудженими, з одного боку, та ними й адміністрацією виправних установ – з іншого. Важливою ознакою цієї злочинності є те, що вона порушує нормальну роботу установ з виконання покарання, перешкоджає процесу ресоціалізації засуджених, формує почуття загальної недовіри до кримінально-виконавчої системи та її працівників. Динаміка злочинності в місцях позбавлення волі стабільна. Згідно з статистичними даними до 30% кримінальних проваджень щорічно в УВП порушується за ст. 391 КК України за злісну непокору засуджених адміністрації виправної колонії профілактично з метою запобігання «...більш тяжким злочинам». Проте їх аналіз свідчить, що зазначена кримінально-правова норма застосовується неефективно, а також усупереч меті криміналізації цього суспільно небезпечного діяння. Основну групу серед засуджених за ст. 391 КК України становили особи, які позбавлені волі за насильницькі та корисливі злочини – розбої (26,5%) та крадіжки (42%). Понад 17% були засуджені за вбивства або тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого, з-поміж них лише 18% відбували покарання вперше, інші були рецидивістами, які мали другу та третю судимості [32].

Практика відкриття кримінальних проваджень за ст. 391 КК України засвідчує, що: серед притягнутих до кримінальної відповідальності засуджених 70,5% осіб підтримували злочинні традиції, 10% відбували покарання вперше, водночас усього у 3% ця стаття застосовується проти осіб, які належать до так званих злочинних лідерів та «авторитетів» кримінального середовища. Аналіз злочинності свідчить, що 26% злочинів засуджені вчиняють у сфері обігу наркотичних засобів. На одну тисячу засуджених учиняється 30 наркозлочинів, що є високим показником і виходить на перше місце. На 01.01.2017 р. в установах виконання покарання перебувало 6,8 тис. осіб – за злочини у сфері

незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [32].

Досліджуючи злочинність в установах виконання покарання у Львівській області, ми встановили, що загальна чисельність засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі на 01.01.2016 р., становить у середньому 3000 осіб, із них засуджені за наркозлочини 487 осіб. На профілактичному обліку: 3 особи як наркоділки з міжрегіональними зв'язками; 344 особи, котрі схильні до вживання та розповсюдження наркотиків; 133 особи беруть участь у подоланні наркотичної залежності. Засуджені, яких взято на профілактичний облік, в 2014 р. учинили 57 злочинів у сфері обігу наркотичних засобів [33].

Беручи до уваги високу латентність злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, указану цифру необхідно збільшити вдсятеро.

Аналіз наркозлочинності свідчить, що кожного року збільшується кількість видів вилучених наркотичних засобів в установах виконання покарання. Якщо до 2010 р. в обігу серед засуджених переважали такі наркотичні засоби, як анаша, макова соломка, опій, то в 2016 р. вилучали ще й канабіс, бупренорфін, метадон, амфетамін, ефедрин, героїн та ін. [32].

Опитування осіб, засуджених за зберігання і розповсюдження наркотичних засобів у кримінально-виконавчих установах, підтвердили, що обіг наркотиків контролюють злочинні лідери з метою організації наркобізнесу за рахунок осіб, які вживають наркотики (перебувають у наркотичній залежності та продовжують споживання).

Пенітенціарні злочини вчиняються зазвичай навмисне, їх мотивами часто є прагнення завоювати авторитет, лідерство серед засуджених, бажання ухилитися від виконання покарання, негативне ставлення до праці та навчання. У значної кількості пенітенціарних злочинців спостерігаються істерії, психози, психічні аномалії; більшість із них має невисокий освітній рівень, їм характерна емоційна нестійкість, залежність від інших ув'язнених. Аналізуючи злочинність в УВП, потрібно зважати на значну латентність окремих видів злочинів (побої та мордування, хуліганство, тілесні

ушкодження, насильницьке мужолозтво, наркоманія тощо) і певне коливання їхньої динаміки. Висока латентність злочинності в місцях позбавлення волі пов'язана з недоліками в системі оцінювання показників роботи установ виконання покарань. Що більше злочинів реєструється, то нижче оцінюється робота адміністрації. Пенітенціарна злочинність залежить від конкретної оперативної обстановки, що сформувалася у певній виправній колонії, та стану загальної злочинності в Україні. Водночас найбільшу кількість пенітенціарних злочинів становлять злісна непокора законним вимогам адміністрації, незаконний обіг наркотичних засобів, утечі та насильство над особами, які відбувають покарання. Незаконний обіг наркотиків має високий відсоток латентності. Загальним чинником такого стану є чимала кількість осіб у кримінально-виконавчій системі, які належать до потенційних наркоманів, а злісна непокора адміністрації вчиняється кримінальними лідерами та засудженими, які підтримують злочинну (тюремну) субкультуру.

2.2. Характеристика детермінантів злочинності в установах виконання покарань

Загальновідомо, що перебування в місцях позбавлення волі дуже відбивається на психіці людини. Обмеження біологічних і духовних потреб, різка зміна способу життя, емоційні переживання, викликані засудженням, — усе це впливає насамперед на психічний стан індивіда й різко посилює конфліктність у стосунках між засудженими. Учені визнають також існування кримінальної субкультури, традицій та звичаїв засуджених, які тісно пов'язані з діяльністю кримінально-виконавчих установ і, зазвичай, спрямовані на протидію персоналу установи відбування покарання. Цей комплекс складних та різнорідних чинників впливає на стан злочинності в установах виконання покарань. Отже, для профілактики вчинення злочинів засудженими потрібно дослідити природу окремих факторів, їх сукупний вплив на криміногенність обстановки в установах виконання покарань.

Одним із головних та актуальних у кримінології є питання дослідження детермінант злочинності. Згідно з даними наукових джерел, детермінанта (від латин. «determinans» — той, що визначає, обумовлює) — причина, що визначає виникнення явища [34, с. 203–204]. У кримінології під детермінантою розуміють родове поняття, яке об'єднує причини й умови злочинності [35, с. 7], а під детермінацією — процес їх обумовлення, визначення [36, с. 5].

У науці немає єдиного підходу щодо тлумачення причин та умов злочинності, оскільки ця галузь юридичних досліджень відзначається особливою складністю й різноплановістю позицій вітчизняних і зарубіжних авторів. Учені «причиною» (від латин. «causa») вважають те, без чого не було б іншого — наслідку [37, с. 365], а «наслідком» — те, що логічно випливає з чогось — іншого (тобто зі своєї підстави або причини) [37, с. 363–364]. Під «умовою» в кримінології розуміють явища, що сприяють причинам злочинності [35, с. 11–12].

Причина злочинності – це соціально-психологічні обставини, які безпосередньо породжують і відтворюють злочинність та злочини як свій закономірний наслідок. Якщо причини злочинності – це негативні явища, що породжують її, то умови злочинності – це явища, котрі безпосередньо не породжують злочинності (наслідку), але слугують певними обставинами, що сприяють її виникненню та існуванню, тобто в певний спосіб впливають на розвиток причинного зв'язку, сприяючи чи не перешкоджаючи породженню злочинності.

Перебування в місцях позбавлення волі відбивається на психіці людини. Наявність режиму в місцях позбавлення волі, обмеження біологічних і духовних потреб, різка зміна стереотипу життя, який склався, переживання, викликані засудженням, — усе це впливає насамперед на психічний стан індивіда. У багатьох розвивається стан приреченості й безвихідності, що викликає пасивність у вчинках і діях людини. У деяких засуджених позбавлення волі спричиняє пригнічений стан, який є наслідком зневіри в можливість знову повернутися після відбування покарання до нормального життя. Досить розповсюдженим психічним станом осіб, котрі перебувають у місцях позбавлення волі, є туга (за волею, за рідними людьми, домівкою), під впливом якої можливий прояв дратівливості. Усі вказані вище фактори знаходять свій прояв у негативній поведінці, що призводить до вчинення правопорушень із боку засуджених. Проведений аналіз цих детермінант злочинності показав, що найбільш поширеними в установах виконання покарань є такі з них:

1. Низький рівень профілактики злочинів у місцях позбавлення волі. Можна дійти висновку про те, що суб'єктами злочинів здебільшого стають засуджені, які ведуть нормальний щодо вимог режиму тримання спосіб життя.

Як показало дослідження, до профілактичної роботи щодо підоблікової категорії засуджених залучаються практично всі служби установи виконання покарань, у тому числі підрозділи власних підприємств. Списками таких осіб,

а стосовно схильних до втечі – і фото, забезпечуються наряди молодших інспекторів нагляду та чергові частини колоній. Стосовно цих засуджених, насамперед, здійснюють обшук, перевірку на спальних і робочих місцях. Для них установлюється обмеження щодо ділень працевлаштування, змінності роботи тощо. За кожним об'єктом профілактичного впливу здійснюється постійний контроль силами й засобами, передбаченими Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність». Водночас інша категорія засуджених залишається поза увагою адміністрації УВП, використовуючи ту обставину, що, з одного боку, усі під таким жорстким контролем перебувати не можуть [38], та прорахунки, формалізм, які стосуються підоблікових осіб, – з іншого. Маючи відносну свободу дій та пересування по колонії, такі засуджені тривалий час готують засоби й знаряддя злочину, сприяють у цьому іншим особам, залучаються засудженими для налагодження неслужбових стосунків із представниками адміністрації тощо.

Установлено також мотиви, пов'язані з уживанням спиртних напоїв, бажанням помститися свідкам і потерпілим, та деякі інші. Отже, виникнення й розвиток традицій та звичаїв засуджених тісно пов'язані з конкретною діяльністю, яка в умовах УВП, зазвичай, підпорядкована кримінальній субкультурі та спрямована на протидію персоналу, що недостатньо враховується останнім при організації й проведенні профілактичної роботи з недопущення ними вчинення нових злочинів.

2. Високий рівень латентності злочинності, який детермінує різноманітні злочинні прояви з боку засуджених. Згідно з висновками вчених, латентна злочинність знижує цінність кримінальної репресії, вона перешкоджає встановленню фактичного стану злочинності й таким чином створює перешкоди в організації боротьби зі злочинністю, уключаючи профілактичну діяльність. Так, за результатами досліджень учених, реальний обсяг злочинності щонайменше у два рази перевищує дані офіційної статистики [39, с. 73–74].

Вагоме місце в структурі мотивів учинення злочинів в УВП посідає такий мотив, який на практиці називається «особистими неприязними стосунками». Нерідко, як свідчить практика, його змістом є ненависть, ворожнеча, заздрість, помста, хуліганство тощо. Водночас, як слушно зауважив С. Лукашевич, «... за цією фразеологією приховується дійсний мотив злочину, який у ході дізнання, досудового слідства та судового розгляду справи встановити не вдалось» [40, с. 178].

3. Неповна поінформованість адміністрації слідчих ізоляторів (далі – СІЗО) та УВП про особистість ув'язнених під варту й засуджених. Як зазначено в ч. 3 ст. 91 КВК України, на кожного засудженого до позбавлення волі ведеться особова справа, а також інформаційна картка, до якої заносяться відомості стосовно його особи; про вчинений ним злочин і назву суду, який постановив вирок; про день і час його прибуття й звільнення з колонії. Особова справа ув'язненого (засудженого) складається з двох частин.

У першій концентруються офіційні документи щодо особи (постанова про обрання міри запобіжного заходу або протокол затримання підозрюваного, формалізований бланк – анкета на ув'язненого (засудженого), копія вироку, ухвали та ін.). У другій – матеріали «життєдіяльності» особи в умовах СІЗО й УВП – своєрідний «послужний список» його ставлення до відбування покарання.

Відомості про ув'язненого (засудженого) надходять, зазвичай, із двох основних джерел: від самої особи (зі слів, її документів); від офіційних установ та організацій, які мають право займатися такою діяльністю. Водночас, на думку психологів, людина здатна рішуче й витончено приховувати факти про саму себе. При цьому робить це свідомо [8, с. 25]. Така особливість цілком стосується й ув'язнених під варту (засуджених), які з тих чи інших міркувань, як свідчить практика, не повідомляють правоохоронним органам повну інформацію про себе. Тому так важливо виважено та скрупульозно сприймати й перевіряти отримані від особи відомості.

Отже, у таких умовах діяльності адміністрації СІЗО важливо мати своєчасну, повну та об'єктивну інформацію на ув'язненого під варту, для того, щоб реалізувати основні умови режиму й запобігти вчиненню ним та стосовно нього злочинів й інших пригод. Натомість, щорічно в місцях попереднього ув'язнення вилучається значна кількість заборонених предметів, спиртних напоїв, наркотичних засобів тощо.

Не менш проблемним для персоналу цих установ є питання щодо розміщення ув'язнених під варту. Так, у виняткових випадках із метою запобігання порушенням режиму в камерах, у яких тримають неповнолітніх, допускається, за санкцією прокурора, тримання не більше двох дорослих осіб, які вперше притягуються до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, що не є тяжкими. Однобічність та інколи повна відсутність зовнішньої інформації про ув'язнених під варту призводить до вчинення останніми дисциплінарних проступків і злочинів. Проте, незважаючи на це, досі не створено механізму реалізації права ув'язнених під варту на психологічну допомогу, основою якого, без сумніву, повинна стати всебічна інформація про особу заарештованого. Указані детермінанти виявляються одними з головних при вчиненні правопорушень та злочинів і в місцях позбавлення волі. Так, відповідно до ст. 95 КВК України всі новоприбулі в УВП засуджені протягом 14 діб поміщаються в дільницю карантину, діагностики й розподілу, де їх обстежують для того, щоб розв'язати завдання щодо їх розміщення та класифікації й скласти індивідуальні програми соціально-виховної роботи.

Основним джерелом для отримання відомостей про засудженого є його особова справа, яка заводиться в СІЗО та в подальшому направляється до УВП. Проте в умовах гострого дефіциту часу (термін перебування засудженого в карантині становить 14 діб) і з урахуванням зазначених вище проблем інформаційного забезпечення життєдіяльності ув'язнених під варту якісно виконати завдання щодо розміщення засуджених по структурних дільницях виправних і виховних колоній, а в подальшому – щодо профілактики пригод і

злочинів із їхнього боку, – видається справою досить проблематичною. Тому так важливо в 14-денний термін отримати об'єктивну, повну та всебічну інформацію на засуджених, які тримаються в дільниці карантину, діагностики й розподілу колонії, зважаючи на те, що більшість злочинів останні вчиняють протягом перших трьох місяців ізоляції особи від суспільства [41, с. 177]. Саме вказані детермінанти зовнішнього порядку є визначальними при вчиненні суспільно небезпечних діянь засудженими.

4. Неналежний стан взаємодії УВП з іншими правоохоронними органами, особливо в частині обміну інформацією щодо засуджених та інших осіб, відсутність координуючих механізмів із цих питань. Вивчення чинного законодавства України й відомчих нормативно-правових актів показало, що сьогодні в нашій країні не створено належних умов взаємодії між правоохоронними органами. Так, хоча і Закон України «Про попереднє ув'язнення», і «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», КВК дають право представникам УВП витребувати будь-яку інформацію від інших правоохоронних та державних органів на засудженого як на особу, котра несе в собі суспільну небезпеку, для останніх не виникає жодних обов'язків із цих питань. Отже, виникає парадоксальна ситуація: адміністрація СІЗО й УВП із «нуля» розпочинає вивчати особу ув'язненого під варту та засудженого.

5. Проблеми відомчої взаємодії, у тому числі всередині конкретної УВП. Внутрішня дисгармонія та відомча зашореність, «утаємниченість» й ін., що існує між службами колонії, призводить до того, що не спрацьовує система заходів профілактики рецидивної злочинності в УВП. Загалом указані детермінанти злочинів можна назвати, насамперед, різноманітними недоліками та прорахунками в діяльності УВП щодо організації праці й побуту засуджених, забезпеченні режиму їх тримання, проведенні виховно-кореляційних і профілактичних заходів тощо [42, с. 124].

Сьогодні, як правильно зазначає низка вчених, коли адміністрація УВП уперто бореться за виживання, засуджені нерідко виявляються віддані самі собі, перебувають фактично в ситуації безнаглядності й безконтрольності. Водночас

відсутність Закону України «Про запобігання злочинів», міжвідомчих інструкцій, положень тощо з цих питань і нескоординованість суб'єктів профілактики не дають їм можливості діяти на випередження, ставити умови, перехоплювати ініціативу тощо в процесі протидії правоохоронних органів злочинним виявам із боку окремих осіб, забезпечення тих осіб, які здійснюють злочинну діяльність.

Отже, незважаючи на велику кількість розробок, присвячених питанням злочинності в місцях позбавлення волі, існує ще багато нерозв'язаних проблем. У зв'язку з цим безсумнівним є висновок про те, що УВП повинна стати об'єктом комплексного наукового дослідження, що спрямовується на реальні потреби практики. Водночас працівники УВП самі повинні бути досвідченими конфліктологами, володіти необхідними знаннями, уміти згладжувати, локалізувати конфлікти, які виникли та які можуть призводити до вчинення злочинів.

2.3. Особа пенітенціарного злочинця

Визначення кримінологічного поняття особи злочинця в оптимальному вигляді має будуватися шляхом доповнення філософського поняття особи характерними властивостями й якостями. Тоді поняття особистості злочинця є більш конкретизованим, дозволяє повно здійснювати вивчення злочинності як суспільно небезпечного явища, досліджувати його динаміку та прогнозувати наслідки, при цьому чітке визначення базової категорії кримінології(якою саме і є категорія «особистість злочинця») дозволяє цілком точно спрямувати практичну та теоретичну роботу щодо типологізації злочинців, зробити більш ефективними роботи по збиранню та обробці інформації про конкретну особу, що вчинила злочин.

Особа – це складне інтегруюче поняття, що включає в себе біологічні, психологічні і соціальні сторони людини. До набору біологічних якостей

людини включаються анатомо-фізіологічні, генетичні, нервово-мозкові та інші властивості організму, а також прояви складного механізму успадкування.

Під психічною складовою особи розуміють самостійний духовно внутрішній світ: її відчуття, сприйняття, переживання; волюві, інтелектуальні та емоційні особливості; темперамент і характер.

Поняття особи має соціальний зміст. Людина як особа має якості, які дозволять їй пізнавати зовнішній світ і себе саму, виступати суб'єктом різних видів діяльності, вступати у суспільні відносини з іншими представниками суспільства. Особою є й злочинець (особа винна в злочинній діяльності), тобто особа, яка вчинила систему умисних цілеспрямованих дій, передбачених законом про кримінальну відповідальність, спрямованих на реалізацію загального для них мотиву.

Злочинця характеризує суспільна небезпечність його діянь. Це передбачає необхідність встановлення тих особливостей особи, які в поєднанні з певною ситуацією призводять до скоєння злочину, і як ці особливості сформувалися. Сукупність властивостей особи (позитивних і негативних), їх співвідношення дають уявлення про те хто скоює злочин, допомагає зрозуміти таку поведінку, її причини та мотиви, а значить, і розробити профілактичні заходи впливу.

Не є тотожними поняття "суб'єкт злочину" та "особа злочинця". Суб'єкт злочину є кримінально-правовим поняттям. Суб'єкт злочину – це фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Особа злочинця є кримінологічним поняттям, яке окрім ознак суб'єкту злочину має і інші ознаки, які характеризують особу, що вчиняє злочин. Воно є поняттям більш широким ніж суб'єкт злочину і включає і інші ознаки, якості особи, внутрішню структуру особистості тощо. Однак, згідно зі ст. 65 КК України, при призначенні покарання суд повинен врахувати особу винного. Це стосується саме характеристик особистості винної особи.

З урахуванням викладеного вище, можна відзначити, що поняття «особистість злочинця» необхідно розглядати як: а) особистість індивіду, котрий вчинив конкретний злочин; б) особистість окремих категорій (видів) злочинців (наприклад, убивць, хабарників та ін.); в) особистість злочинця взагалі. При цьому сама категорія «особа злочинця» є багатогранною категорією, яка відображає соціально-демографічні та психологічні властивості особи як біологічної істоти, що має свободу вибору, але свідомо обирає таку поведінку, яка пов'язана із вчиненням суспільно небезпечного діяння.

Богатирьова О. І. вказує, що «для кримінологічної науки проблема дослідження особи, до якої було застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання у вигляді позбавлення волі, і яка повторно вчинила злочин у період невідбутої частини покарання, не є новою, але є і недостатньо дослідженою. Як вітчизняні, так і зарубіжні вчені у різний час зверталися до вивчення означеного питання, адже таке явище, як злочинність, охоплює не лише вчинення злочинів до моменту засудження особи, а й стосується періоду відбування покарання та часу після звільнення її з установи виконання покарань (місця позбавлення волі). Сьогодення висуває свої вимоги до розвитку законодавчого регулювання багатьох сфер, у тому числі й пенітенціарної системи України з її установами виконання покарань. Доречно наголосити, що нині державні та громадські інституції приділяють значну увагу дотриманню прав засуджених у місцях позбавлення волі, вони зацікавлені у поверненні людей, які вчинили злочини та опинилися «за ґратами», до повноцінного життя у соціумі» [43, с. 87].

Ахмедов В. А. Відзначає, що «під час відбування покарання вони можуть чинити такі суспільно небезпечні дії, як злісна непокоря вимогам адміністрації виправної установи; дії, що дезорганізують роботу виправних установ; втеча з місця позбавлення волі або з-під варти; втеча із спеціалізованого лікувального закладу. Найбільш схильними до втеч є неодноразово судимі за тяжкі злочини, яким призначено тривалі строки відбування покарання у вигляді позбавлення

волі (понад 5 років). Здебільшого це молоді люди, які не мають сім'ї, постійного місця проживання. Психологічними тестуваннями (опитувальник Кеттела) у таких осіб зафіксовано і відповідні риси: низькі розумові здібності, схильність до акцентуацій, песимізму, емоційна нестійкість, відсутність навичок до абстрактного мислення та узагальнень, конформність, небажання спілкуватися, обережність, схильність до постійних роздумів та самоаналізу (інтроверсія), підвищена тривожність» [44, с. 120].

Ситуація, за якої засуджений учиняє новий злочин, свідчить про велику суспільну небезпеку особи злочинця, і цей факт має бути враховано під час призначення нового покарання. Учинення злочину під час відбування покарання свідчить про уперте небажання засудженого ставати на шлях виправлення, є зухвалим викликом суспільству, і закон повинен на це реагувати. Тому, наприклад, закон установлює кримінальну відповідальність за ухилення від відбування покарання у формі втечі з виправних колоній та деякі інші види пенітенціарних злочинів [45, с. 113; 46, с. 240].

Сьогодні особистість злочинця входить до предмету кримінології. Слід відмітити, що спочатку розвитку кримінології особистість злочинця вже була дискусійним питанням серед дослідників в цій сфері. Злочинців сприймали як тип особистості, що випадає з людської популяції. Причому, деякі дослідники відносили злочинців, відповідно до теологічної теорії, до послідовників та нащадків Каїна; інші – співвідносили явище прояву злочинних нахилів у певних осіб із біологічною особливістю людини; треті розробили специфічні соціальні типи злочинців та повністю відкидали тези біологічної концепції; четверті – шукали компроміс між соціальним та біологічним підходом. Сучасне дослідження особистості злочинця здебільшого поєднує в собі саме останній підхід. Хоча, обрання певних напрямів дослідження все ж не вирішує питання визначення поняття «особистість злочинця». Так, до розкриття цієї категорії вчені підходять з двох позицій. Відповідно до першої, поняття «особистість злочинця» має осмислюватися з точки зору філософії, зокрема, на вищому рівні філософського узагальнення. На думку І.І. Карпеця, є неможливим й

недоцільним конструювання поняття особистість злочинця безвідносно до конкретного типу кримінально-правової класифікації злочинів. Тому вчення про особистість злочинця слід розвивати за такими напрямками: 1) теоретичним (в розумінні вивчення особистості злочинця як явища соціального); 2) практичним, що є складовою широкого узагальнення, будується на основі аналізу конкретних напрямків злочинності й має на меті максимальну індивідуалізацію призначення покарання та оптимізацію роботи зі злочинцями в місцях позбавлення волі [47, с. 104]. В цьому ж напрямку пропонував сприймати та досліджувати вказане поняття А.А. Герцензон, вказуючи на відсутність необхідності існування абстрактного поняття особистості злочинця, натомість, на його думку, необхідно обмежити рівень узагальнень цього поняття рівнем одиничного (конкретного) [48, с. 144].

Друга точка зору полягає в тому, щоб більше уваги зосередити на певних особистісних якостях та певних властивостях злочинців. Зокрема, необхідно особливу увагу сконцентрувати на особливостях настанови, змісті нахилу, особливостях волі [49, с. 33-34], чи досліджувати комплекс особистісних якостей злочинця, які відбивають певну деформацію про змістовні характеристики його свідомості [50, с. 115].

Уся сукупність злочинів, учинених в УВП, класично ділиться на 2 групи:

1) злочини, учинення яких можливе в умовах як вільного суспільства, так і в УВП (злочини проти життя та здоров'я особи, зокрема умисне вбивство, різні за ступенем тяжкості й формами вини тілесні ушкодження, злочини у сфері обігу наркотичних засобів тощо);

2) злочини, властиві лише пенітенціарній системі (злісна непокора вимогам адміністрації УВП, дії, що дезорганізують роботу УВП, утеча з місця позбавлення волі або з-під варти). При цьому, незважаючи на схожість кримінально-правової характеристики злочинів першої групи з подібними діями, учиненими в умовах вільного суспільства, вони мають певну специфіку, яка повинна відображатися в окремих спеціальних методиках розслідування.

Щодо умов скоєння злочинів в УВП, то цей елемент є одним із найважливіших, оскільки особливі умови життя і праці засуджених до позбавлення волі (ізоляція, постійний нагляд, суворо регламентований розпорядок дня, проведення обшуків, неможливість мати при собі речі й предмети, заборонені до використання тощо) обмежують їм вибір способу вчинення злочину. Важлива деталь, яку повинен мати на увазі слідчий при розслідуванні злочинів, учинених в УВП, це те, що засуджений при виборі способу вчинення злочину може використовувати як свій злочинний досвід, так і досвід інших засуджених, які тримаються з ним і раніше вчинили аналогічні злочини, що пов'язано з можливістю засуджених обмінюватися злочинним досвідом. Способи вчинення злочинів в УВП потрібно розбити на дві основні групи. В одних випадках вони ретельно обмірковуються, для чого вивчається обстановка, характер виробничої діяльності, поведінка конкретних осіб із числа засуджених, характер дій персоналу УВП у тій чи іншій ситуації, аналізується досвід аналогічних злочинів, учинених іншими засудженими, тощо.

Узагальнення практики розслідування злочинів, учинених в УВП, та офіційної статистики щодо пенітенціарної злочинності [51; 52; 53; 54; 55; 56; 57] засвідчило, що способу вчинення вбивств, наприклад в УВП можна зарахувати й таку характеристику, як учинення вбивства поодиночці або групою осіб, так як кількість учасників злочину впливає на вибір способу. Особливості даних про приховування злочинів, учинених засудженими в УВП, детерміновані низкою факторів. До їх числа належать особливості особистісних властивостей суб'єкта злочину й очевидців, специфіка обстановки, у якій учиняється злочинне діяння, а також спосіб злочинної діяльності. Неодноразове вчинення умисних злочинів, можливість знайомства зі злочинним досвідом інших веде до утворення навичок приховування злочинів, навіть у тих осіб, які вчинили злочин лише одного разу.

Не менш важливим фактором, що впливає на спосіб приховування злочину, що вчиняється в УВП, є наявність малих неформальних груп негативної спрямованості, в котрі входять певні особи [58, с. 257]. Аналіз

матеріалу, що характеризує ці групи, показує, що злочини в УВП найчастіше вчиняються членами цих груп. Інші члени групи, що становлять оточення злочинця, беруть участь у приховуванні слідів злочину. Члени малої неформальної групи негативної спрямованості чинять психологічний і нерідко фізичний вплив на потерпілого. Страх змушує його змінювати показання або давати неправдиві свідчення, тому допит його необхідно проводити якнайшвидше після вчинення над ним насильства. Так, у процесі узагальнення матеріалів розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених в УВП, було встановлено такий комплекс способів приховування злочинів: 1) давання неправдивих показань; 2) відмова обвинуваченого від давання показань; 3) вплив на потерпілого, свідка з боку оточення злочинця; 4) ужиття заходів щодо незалишення слідів злочину; 5) висунення помилкового алібі; 6) знищення слідів, знарядь злочину, одягу, інших предметів, що викривають особу, після вчинення злочину; 7) інсценування некримінальної події (зокрема, деякі вбивства у виправних колоніях маскуються під нещасні випадки та акти самогубства засуджених).

Специфіка місця вчинення злочину в умовах УВП зумовлена низкою обставин, насамперед обстановкою, у якій учиняються злочини, характером діяння, особистішими властивостями суб'єкта злочину, змістом кримінальної ситуації тощо. Варто підкреслити, що місце вчинення злочину за окремими категоріями злочинів спеціально ретельно обирається злочинцем у процесі підготовки й перебуває у прямій залежності від способу вчинення злочину, оскільки його реалізація може бути здійснена тільки в певному місці. Це характерно для таких злочинів, як утечі з колоній. Мета й мотиви вчинення злочинів детерміновані обстановкою, характером неофіційних норм поведінки засуджених, видом кримінально карного діяння, особистішими властивостями суб'єкта злочину.

Як зазначає у своїй монографії І.М. Копотун, засуджені вчиняють умисні вбивства в силу таких мотивів і криміногенних обставин: на ґрунті раптово виниклого конфлікту, взаємних образ; за несплату в установленний термін

боргу, що утворився в результаті участі в азартних іграх, суперечки, придбання наркотиків тощо; за невиконання кримінальних установок, традицій, включаючи злочинські, вимог, рішень лідерів негативних угруповань засуджених; у силу підозри або викриття засудженого у співпраці з адміністрацією виправної колонії; за участь у діяльності ворожого угруповання засуджених; у зв'язку з усуненням очевидців злочину для його приховання; за замовленнями кримінальних авторитетів; у процесі хуліганських дій, масових заворушень [45, с. 28].

Також В.Я. Горбачевський і В.В. Топчій у спільній науковій статті «Кримінологічний аналіз умисних убивств і тяжких тілесних ушкоджень в установах виконання покарань» зазначають, що найбільш розповсюдженим мотивом тяжких злочинів, пов'язаних з умисними вбивствами та тілесними ушкодженнями, у пенітенціарних установах є помста. Зазвичай (59%) вона виникає у відповідь на протиправні й аморальні вчинки потерпілих. Водночас у 17% випадків помста як мотив тяжких злочинів зумовлена правомірними діями засуджених [59, с. 75].

Отже, викладені вище дані, що утворюють у своїй системі криміналістичну характеристику злочинів, що вчиняються в УВП, мають, на нашу думку, не лише наукову цінність, а й велике практичне значення. Так, знання слідчим або оперативними підрозділами УВП (у випадках, передбачених ст. 41 КПК України) типових способів конкретного виду злочину допомагає зазначеним суб'єктам кримінального провадження більш успішно виявити і правильно оцінювати наявну інформацію, що матиме значення для розслідування.

Таким чином, особа пенітенціарного злочинця – це сукупність соціально значущих характеристик, ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні закону про кримінальну відповідальність, в поєднанні з іншими (неособистими) умовами й обставинами, що впливають на її злочинну поведінку в установі виконання покарань.

РОЗДІЛ 3

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

3.1. Система запобігання злочинам у сфері виконання покарань

Думку про те, що запобігання злочинності повинне мати пріоритет перед каральною політикою держави, висловив ще Платон у IV столітті до нашої ери. Правову аргументацію ця думка одержала у XVIII столітті в роботах юристів класичної школи кримінального права, що заклали основу нової політики в боротьбі зі злочинністю. І наразі лишається актуальним вислів про те, що, історія й така наука, як статистика, з вичерпною очевидністю доводять, що з часів Каїна світу ніколи не вдавалося ні виправити, ні залякати покаранням [60, с. 24]. Так, діяльність держави та неурядових організацій із запобігання злочинності ще довго буде займати пріоритетне місце в масиві наукових досліджень.

У науці під запобіганням злочинності розуміють сукупність різноманітних видів діяльності і заходів у державі, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин з метою усунення негативних явищ та процесів, що породжують злочинність або сприяють їй, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки [61, с. 142].

У літературі та нормативних актах також часто вживаються терміни «профілактика злочинності», «запобігання злочинам» і «припинення злочинів». Деякі автори не вважають за потрібне виділяти якісь смислові відтінки даних понять і розглядають їх як синоніми загального поняття «запобігання злочинності», проте певні семантичні відмінності між ними все ж є.

Поняття «профілактика злочинності» може розумітися як в широкому, так і у вузькому сенсі. У широкому розумінні профілактика є синонімом попередження. У вузькому ж сенсі слова профілактикою вважаються заходи, спрямовані на виявлення та ліквідацію причин та умов конкретних злочинних

діянь, а також на встановлення осіб, потенційно здатних вчинити злочин, з метою здійснення спрямованого попереджувального впливу. Така діяльність є одним з етапів комплексного запобігання злочинності.

Запобігання злочинам зводиться до припинення злочинної діяльності на початковому етапі, коли злочинець тільки замишляє, планує вчинення певного діяння (тобто на стадії, коли його діяльність ще не є кримінально караною).

Припинення злочинів має місце, коли процес вчинення злочину зупиняється зовнішнім впливом на стадії приготування чи замаху, коли злочинець тільки готує кошти або знаряддя вчинення злочину, шукає співучасників, здійснює змова на вчинення злочину, або коли процес злочинного посягання припиняється до того, як була досягнута його мета, заподіяна злочинний шкоду.

Як з цього приводу влучно зауважив А.П. Закалюк, запобігання злочинності, як різновид суспільної діяльності, належить до таких важливих напрямів останньої, як соціальний контроль та соціальна профілактика, як цілеспрямована діяльність щодо запобігання порушенням будь-яких суспільних норм, усунення причин, що породжують ці порушення [62, с. 323].

Крім цього, як показали результати даного дослідження, в науковій літературі та нормативноправових актах України вживаються й інші аналогічні терміни, а саме: «профілактика злочинності»; «боротьба із злочинністю»; «формальна реакція на злочинність» або «попередження злочинності», «превентивна діяльність»; «протидія злочинності» [63], ін.

У цілому, не вдаючись у змістові відмінності зазначених термінів, позаяк це не входить до переліку завдань цієї наукової розробки, варто погодитись, у зв'язку з цим, з висновком А. П. Закалюка щодо їх співвідношення поміж собою, який він обґрунтовано довів у своїх працях, а саме: ці терміни мають загальну змістовну діяльнісну основу, яка полягає у вчиненні дій для недопущення якогось явища, події вчинку. Разом з тим,

деякі з означених термінів мають різне функціональне та отримали на практиці окреме смислове навантаження [62, с. 319].

У той самий час, слід визнати на науковому рівні й інший беззаперечний факт: у нормах матеріального права (ч. 1 ст. 1, ч. 2 ст. 50 КК, ч. 1 ст. 1 КВК, Законах України «Про запобігання корупції», «Про оперативно-розшукову діяльність»); «Про службу безпеки України», інше) законодавець закріпив термін «запобігання злочинності», чим визнав його пріоритетність та більш змістовну об'ємність як різновиду суспільної діяльності, функціональний зміст та мета якої полягає у перешкоджанні дії детермінант злочинності та її проявів, передусім причин і умов останніх, через обмеження, нейтралізацію, а за можливістю – усунення їхньої дії [62, с. 324].

Саме з цих міркувань, у цій науковій статті запобіжну діяльність у сфері виконання покарань щодо осіб, які схильні до вчинення злочинів, а також по усуненню, блокуванню, нейтралізації тощо детермінант їх протиправної поведінки розглянута у контексті змісту терміну «запобігання злочинності». Більш того, така позиція 123 ґрунтується на тому, що запобігання злочинності, як окрема наукова проблема, спирається на теоретичні положення кримінології, яка широко ними користується, але не зводиться тільки до них, бо має більш прикладний характер [62, с. 324].

Зокрема, як вірно зауважив В. В. Голіна, як інтегративна система організованої протидії злочинності, запобігання злочинності включає в себе різноманітні запобіжні заходи різних галузей знань [61, с. 142]. При цьому, класифікація запобіжних заходів у науці здійснюється за різними критеріями, а саме: а) за рівнем запобігання – на: загальносоціальні; спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи [61, с. 143]; б) за рівнем вертикальної диференціації – на: загальний (перший рівень); спеціальний (другий); індивідуальний (третій) [64, с. 54–55]; в) за масштабом запобігання – на: заходи, які здійснюються у територіальному розрізі; на окремому об'єкті; щодо групи осіб [61, с. 143]; г) соціальним рівнем – на: загальносоціальні; ті, що

запобігають соціальним патологіям; спеціальні (кримінологічні) [64, с. 55]; г) за змістом - на: заходи соціально-економічного, соціальнодемографічного, технічного, екологічного, правового та іншого характеру [61, с. 143]; д) за обсягом (масовістю охоплення) – на: загальні (знеособлені); особливі (групові); індивідуальні (конкретні) [65]; е) за суб'єктами запобігання – на: заходи, що здійснюються органами всіх гілок влади; організаціями; трудовими об'єднаннями; установами; окремими громадянами [61, с. 143]; є) за об'єктами – на: запобігання тих видів злочинів, склад яких визначено в Особливій частині КК України [61, с. 143] та ін.

Протидія (запобігання) злочинності охоплює три сфери суспільних відносин: загальна організація – це сукупність організаційних (облік, реєстрація), управлінських (прогнозування, планування, координація, визначення стратегії і тактики), профілактичних (реалізація програм і планів, здійснення профілактичних заходів), контрольних (вивчення практики, встановлення тенденцій злочинності) та інших дій різноманітних органів та установ, які взаємодіють для досягнення спільних результатів у протидії злочинності; правоохоронна діяльність – система заходів з реалізації правоохоронних та/або правозастосовчих функцій державними органами, громадськими організаціями чи громадянами; попередження злочинності – це здійснення спеціальними суб'єктами передбачених законом заходів для недопущення розвитку злочинного наміру на попередніх стадіях вчинення злочину, виявлення ознак скоєних злочинів, встановлення осіб, які їх скоїли, притягненню цих осіб до відповідальності, відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів громадян та відшкодування збитків від злочинних дій.

Залежно від ієрархії причин та умов злочинності у структурі її попередження виділяють наступні форми діяльності: загальносоціальна, спеціально-кримінологічна та індивідуальна протидія злочинів.

Загально-соціальна протидія злочинів послідовно здійснюється усім прогресивним розвитком суспільства. Вона пов'язана з найбільш тривалими

та значущими видами діяльності, заходами розвитку ринкової економіки, забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян, підтримки культури та моралі, зміцнення законності, соціальної захищеності населення. Ці заходи мають найбільш масштабні цілі, і таким чином загальносоціальна профілактика злочинів виходить за рамки інших видів профілактики злочинів.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинів здійснюється спеціально уповноваженими на це органами та установами, на які законом покладено боротьбу зі злочинністю (органи кримінальної юстиції) серед окремих верст населення, соціальних груп. На відміну від загальносоціальної профілактики спеціальна має за мету вказати членам суспільства на неможливість злочинного варіанта поведінки і створює такі умови, щоб захистити всіх членів суспільства від протиправних дій окремих його представників за допомогою покладання на винних осіб обов'язку понести передбачене законом покарання.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання пенітенціарній злочинності покликані здійснювати безпосередній вплив на злочинність в органах та установах виконання покарань. Вони застосовуються для вирішення поставлених перед цими органами й установами завдань щодо виконання покарань і запобігання злочинам.

Останні дослідження з пенітенціарної кримінології визначають спеціально-кримінологічне запобігання злочинам в установах виконання покарань як діяльність органів та установ виконання покарань, яка спільно з іншими суб'єктами цього запобігання злочинам спрямована на виявлення й усунення (блокування, нейтралізацію) причин, умов та інших детермінант злочинності в місцях позбавлення волі.

За такого підходу спеціально-кримінологічне запобігання злочинам може бути визнано найбільш дієвим способом протидії злочинності в пенітенціарній сфері. Як вірно зауважує професор І.Г. Богатирьов, для організації ефективної роботи щодо запобігання пенітенціарній злочинності необхідно, щоб усі співробітники органів та установ виконання покарань

добре володіли оперативною обстановкою, знали кримінально-правову та кримінологічну характеристику пенітенціарної злочинності, а також структуру міжособистісних відносин засуджених, які відбувають покарання [66. с. 104].

Спеціальний обов'язок щодо попередження й виявлення злочинів, вчинених у колоніях, а також порушень встановленого порядку відбування покарання чинне кримінально-виконавче законодавство (ст. 104 Кримінально-виконавчого кодексу України) покладає на оперативні підрозділи органів та установ виконання покарань, які на підставі зазначеного галузевого законодавства, Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів, що мають відповідний гриф обмеження допуску, здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Богатирьов А. І. відзначає, що «відповідно до ст. 104 Кримінально-виконавчого кодексу України в колоніях здійснюється ОРД, основним завданням якої є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб і груп із такою метою:

- забезпечення безпеки засуджених, персоналу колоній та інших осіб;
- попередження й виявлення злочинів, вчинених у колоніях, а також порушень встановленого порядку відбування покарання;
- вивчення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень;
- надання правоохоронним органам, які здійснюють ОРД або кримінальне провадження, допомоги в розкритті, припиненні та попередженні злочинів.
- спеціально-кримінологічне запобігання пенітенціарній злочинності має на меті вирішення таких завдань:
 - виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень, вживати заходи щодо їх усунення;
 - виявляти осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, а за необхідності ставити їх на оперативно-профілактичний облік;

- проводити оперативно-розшукові заходи щодо усунення впливу засуджених на інших осіб, які відбувають покарання;
- здійснювати безпосередній вплив на засуджених, від яких можна очікувати вчинення злочинів, або організовувати такий вплив за допомогою проведення оперативно-розшукових заходів, зокрема використовуючи допомогу негласного апарату;
- з'ясовувати ефективність здійснення оперативно-профілактичного впливу на засуджених;
- виявляти правопорушення, вчинені засудженими, та інформувати про них начальників відділень соціально-психологічної служби й інших посадових осіб;
- отримувати інформацію про злочинні групи засуджених і забезпечувати її використання з метою локалізації й роз'єднання цих груп;
- визначати достовірність позитивних результатів профілактичного впливу на засуджених, що перебувають на оперативно-профілактичному обліку;
- виявляти справжні наміри засуджених після звільнення й інформувати в необхідних випадках оперативні підрозділи органів внутрішніх справ із метою здійснення на звільнених оперативно-профілактичного впливу за місцем проживання» [66, с. 105].

Позитивні результати роботи щодо запобігання пенітенціарній злочинності можуть бути досягнуті за більш високого рівня кваліфікації та професійної майстерності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, який, володіючи необхідними силами й засобами, зможе більш успішно вирішити покладені на нього завдання.

Важливу роль у підготовці й навчанні майбутніх пенітенціаристів кримінологів відіграє Інститут кримінально-виконавчої служби, завдання якого – здійснення підготовки не просто пенітенціариста нового типу, а людини ділової, активної, здатної впроваджувати новітні технології в роботі органів та установ виконання покарань, уміти працювати в складних, а іноді

й екстремальних умовах. Окрім цього, хотілося б наголосити, що не останню роль у підвищенні ефективності запобігання пенітенціарній злочинності відіграє науковий супровід зазначеної діяльності. Тому заслуговує на увагу пропозиція В.П. Захарова щодо організації в кримінально-виконавчій системі методичного центру та дослідницької лабораторії з проблем ОРД. Узагальнюючи викладене, зазначимо, що важлива роль у запобіганні вчиненню злочинів засудженими відводиться заходам спеціально-кримінологічного запобігання пенітенціарній злочинності з метою виявлення й усунення причин та умов вчинення злочинів, а також створення умов, які утруднюють або взагалі виключають можливість їх вчинення [66].

Індивідуальні заходи запобігання злочинів має цілеспрямований на недопущення злочинної поведінки характер. Вона спеціально застосовується для встановлення та усунення (блокування, нейтралізації) причин, умов, інших детермінант злочинів. Це спеціальна діяльність, основою якої є застосування спеціальних методів та прийомів, що відповідають принципам профілактики злочинів, знань та навичок регулювання соціальних відносин виключно з метою встановлення осіб, від яких можна очікувати скоєння злочинів, та унеможливлення цього. Для покращення системи запобігання злочинам у сфері виконання покарань треба запровадити бальну систему для осіб, що перебувають в місцях несвободи, так пропонуємо доповнити ст. 130 КВК України частиною 2 наступного змісту, наведено в додатку Г.

Отже, якщо використати методологічне підґрунтя для визначення змісту терміну запобігання злочинам у сфері виконання покарань, то воно у повній мірі буде кореспондуватися як із загальними теоретичними підходами, що склались в кримінології з цього питання, так і із змістом запобіжної діяльності, яка здійснюється у зазначеній сфері суспільних відносин.

Отже, запобігання злочинам розуміють як систему дій щодо антисуспільних явищ та їх детермінант, що передбачає зниження рівня злочинності й усунення криміногенних факторів. Запобігання – це діяльність зі стримування злочинності та можливого зниження її рівня.

Протидія злочинності охоплює три сфери суспільних відносин: загальна організація – це сукупність організаційних (облік, реєстрація), управлінських (прогнозування, планування, координація, визначення стратегії і тактики), профілактичних (реалізація програм і планів, здійснення профілактичних заходів), контрольних (вивчення практики, встановлення тенденцій злочинності) та інших дій різноманітних органів та установ, які взаємодіють для досягнення спільних результатів у протидії злочинності; правоохоронна діяльність – система заходів з реалізації правоохоронних та/або правозастосовчих функцій державними органами, громадськими організаціями чи громадянами; запобігання злочинності – це здійснення спеціальними суб'єктами передбачених законом заходів для недопущення розвитку злочинного наміру на попередніх стадіях вчинення злочину, виявлення ознак скоєних злочинів, встановлення осіб, які їх скоїли, притягненню цих осіб до відповідальності, відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів громадян та відшкодування збитків від злочинних дій.

Пропонуємо, з метою покращення системи запобігання злочинам у сфері виконання покарань запровадити бальну систему для осіб, що перебувають в місцях несвободи, так пропонуємо доповнити ст. 130 КВК України частиною 2, такого змісту:

« 2. За виконання покладених обов'язків та додержання правил поведінки, встановлених цим Кодексом та правилами внутрішнього розпорядку колонії, дотримання правил трудового розпорядку та вимог безпеки праці відносно осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, нараховуються штрафні бали та бали заохочення, порядок нарахування та використання балів визначає Державна кримінально-виконавча служба України за погодженням з Міністерством юстиції України.»

3.2. Проблеми взаємодії установ виконання покарань з іншими суб'єктами запобігання злочинам та шляхи їх подолання

Як свідчать результати наукових досліджень, в основу співробітництва установ виконання покарань з іншими правоохоронними структурами України покладена напрацьована та зумовлена певними традиціями (стереотипами, досвідом тощо) практика. Взаємодія здійснюється у поєднанні з багатогранною та двосторонньою засадами діяльності вказаних суб'єктів. Вони взаємно доповнюють одна одну. І хоча немає сумніву в необхідності двосторонніх відносин, однак очевидні й перспективи багатосторонніх контактів, що впливають із завдань боротьби зі злочинністю. З огляду на те, що взаємодія становить складний та безперервний процес, необхідно розглянути її як окремо взяте явище для точного відображення її змісту, а потім, розглядаючи конкретні форми взаємодії УВП з іншими правоохоронними органами, показати динаміку цього процесу. Хоча поняття «співпраця» та «взаємодія» не мають принципових відмінностей, але з огляду на процедурний аспект названих явищ зміст взаємодії, як правильно вважає низка дослідників, має детальніший вигляд, де остання - це обмін результатами діяльності, у процесі якої важливо не тільки здійснити обмін інформацією, а й організувати обмін діями, спланувати загальну діяльність. Крім того, як свідчить проведений нами аналіз, незважаючи на поширеність застосування поняття «взаємодія», досі не існує загальноприйнятого його визначення.

Термін «взаємодія» широко використовується в теорії і на практиці, оскільки відображає характер природи та участі різних правоохоронних органів у вирішенні завдань, що стоять перед ними. Крім того, поняття «взаємодія» розглядається різними галузями знань, кожна з яких дає йому своє визначення. Так, мовознавство тлумачить слово «взаємодія» як «співдія, співдіяння, взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджена дія між ким- чим-небудь». У широкому розумінні взаємодія є філософською

категорією, що відображає процеси впливу об'єктів один на одного, їх взаємну зумовленість і породження одним об'єктом іншого [67, с. 65]. Взаємодія є об'єктивною й універсальною формою руху, розвитку, що визначає існування та структурну організацію будь-якої матеріальної системи. Отже, без здатності до взаємодії матерія не могла б існувати.

Сучасна філософія визначає взаємодію як поняття для визначення впливу речей одна на одну, для відображення взаємозв'язків між різними об'єктами та для характеристики форм людського буття, людської діяльності і пізнання [68, с. 65]. У понятті «взаємодія» фіксуються прямі і зворотні впливи речей, воно охоплює прямі й опосередковані відносини між об'єктами і системами. Таке визначення взаємодії є всеосяжним і застосовується для відображення будь-яких процесів і форм вияву свідомості, зокрема кримінально-виконавчих правовідносин.

У вузькому значенні у правозастосовній діяльності термін «взаємодія» означає упорядкування, взаємозв'язок, узгодження [69, с. 626], тобто це є процес взаємозалежної, погодженої діяльності різних його суб'єктів. Такий взаємозв'язок чи взаємні дії можливі за наявності певних умов:

- а) у взаємодії мають брати участь принаймні два суб'єкти. Це означає, що кожен з учасників має ясно усвідомлювати, що він є суб'єктом взаємодії і виконує покладені функції водночас з іншим суб'єктом;
- б) має бути окреслена спільність мети і завдань для всіх учасників взаємодії. Роз'єднаність, як свідчить практика, призводить до втрати змісту взаємодії.

Розглядаючи єдність завдань і цілей, слід зазначити, що боротьба зі злочинністю, захист законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб та в цілому правопорядку є єдиним завданням для всіх правоохоронних органів. Його виконання складається з низки послідовних етапів, конкретизованих за своїм змістом.

Зважаючи на те, що в юридичних наукових джерелах тлумачення терміна «взаємодія» дається лише в широкому розумінні [70] та є об'єктом

окремого дослідження, доцільним стосовно діяльності УВП є поняття, що розроблено військовою наукою. Відповідно до цього взаємодія - це узгодження (координація) за завданнями (об'єктами), напрямками, рубежами (районами і часом дії підрозділів, частин, з'єднань і об'єднань різних видів Збройних сил, родів військ) за ціллю, місцем та часом бойових дій в інтересах досягнення загальної мети бою та операції [71, с. 123]. Під взаємодією правоохоронних органів слід розуміти впорядковану чинним законодавством України та іншими нормативно-правовими актами діяльність вказаних суб'єктів, яка узгоджена між ними за об'єктами, предметом, завданнями і напрямками співпраці та спрямована на досягнення загальної мети боротьби із злочинністю або окремої тактичної цілі на певній стадії профілактики або вчинення злочину.

Як свідчить аналіз доктринальних джерел, наука управління розглядає соціальну систему як цілісну, динамічну структуру, що складається з елементів, взаємопов'язаних між собою. Без відносно стійких зв'язків і без взаємодії частин (елементів) ціле (система) під впливом внутрішніх і зовнішніх впливів може розпастися. До того ж взаємодія елементів є необхідною умовою збереження стійкості, цілісності соціальних систем. Водночас вона забезпечує ефективне виконання функцій, загальних для всіх учасників спільної діяльності, тому функції управління мають загальний для спільної діяльності характер і покликані забезпечувати необхідну її узгодженість. Водночас взаємодія передбачає спільну узгоджену діяльність як елементів певної системи, так і кількох систем (наприклад, системи (Національної поліції) МВС України і системи ДКВС). Отже, організація взаємодії є складовою частиною організаторської роботи з узгодженої діяльності цих систем та їх елементів. Проте вивчення юридичних джерел радянської епохи показало, що взаємодія у правоохоронній діяльності завжди була пов'язана з визначенням суб'єктів, між якими цей взаємозв'язок відбувався. Такий підхід дозволяв детальніше розкрити структуру, форму, зміст такого явища, зрозуміти природу функціонування елементів взаємодії. Зміст ос-

танньої полягав у погоджених у просторі та часі спільних діях двох або більше учасників, які вирішували загальне завдання та надавали допомогу один одному в процесі його виконання [72, с. 5]. Як слушно зазначив О.М. Яковлєв, наявність взаємодії сама собою ще нічого не говорить про її характер, тобто цим поняттям однаково охоплюються також випадки ворожнечі, антагонізму, конфлікту [73, с. 18].

Питання взаємодії державних органів й УВП поміж собою та з іншими правоохоронними органами в науковій літературі є недостатньо вивченими. З огляду на те, що Державна кримінально-виконавча служба протягом тривалого часу була у складі Міністерства внутрішніх справ України. До характерних ознак взаємодії у системі правоохоронних органів вчені віднесли такі: діяльність, наявність кількох (не менше двох) суб'єктів взаємодії, зміст завдань, що вирішуються. Як показує дослідження, ці ж елементи можуть бути характерними і для взаємодії в системі органів УВП з огляду на те, що вони є складовими частинами наукової моделі наукового терміну «взаємодія», а отже, - загальновизнаними.

Решта ознак взаємодії оцінюється вченими по-різному. Так, не всі науковці включають до своїх варіантів визначень такі ознаки, як нормативна база, становище суб'єктів взаємодії в ієрархії системи, узгодженість заходів за ціллю, місцем, часом, методами, сумісність діяльності тощо. Деякі вчені не включають у поняття «взаємодія» нормативну базу у зв'язку з її очевидністю та загальністю. Інші дослідники вважають, що вказівка про необхідність правової основи для взаємодії у цьому визначенні обмежить зміст поняття і послабить його значення для практики. Деякі вчені серед ознак взаємодії називають рівне становище взаємодіючих елементів системи, рівноправність суб'єктів, які взаємодіють на одному рівні, діяльність рівноправних елементів тощо. Проте більшість фахівців наводять визначення взаємодії, встановлюючи її діапазон за метою, місцем та часом, а дехто - ще й за методами. Отже, виявляється, що наявність у визначенні взаємодії ознаки узгодженості за метою, місцем та часом обмежує обсяг визначального

поняття та зводить його лише до окремих видів взаємодії. На практиці трапляються і такі випадки, за яких визначається тільки загальне завдання і узгоджуються шляхи його вирішення, а місце та час відповідних дій обираються самими органами, що взаємодіють. В інших випадках, навпаки, узгоджується місце, а методи вирішення обираються суб'єктами самостійно. Практиці відома також достатня кількість випадків взаємодії, яка здійснюється не в результаті заздалегідь узгодженої діяльності і не через відповідну регламентацію її в нормативному акті, а внаслідок ініціативи одного із суб'єктів взаємодії. Деякі вчені називають серед ознак взаємодії і сумісну діяльність. Слід зазначити, що використання цього терміна дещо звужує зміст поняття, що розглядається. Окрім того, якщо розглянути зміст слова «сумісно», то можна констатувати, що спільна участь двох суб'єктів в одному заході не рівнозначна їх взаємодії. Остання існуватиме лише в тому випадку, якщо інтереси одного підкорені, ураховують, узгоджуються з інтересами іншого, коли від діяльності одного суб'єкта настає реальна користь для іншого. Тому, керуючись вимогою загальності визначення, слід погодитись із тим, що сумісність дій також не може бути обов'язковою ознакою взаємодії.

Як показують результати дослідження, у деяких наукових працях вживаються поруч слова «взаємодія» та «координація» [74]. На думку одних авторів, «взаємодія» та «координація» - це слова-синоніми, що означають узгодженість дій. На переконання інших дослідників, «взаємодія» - це ширше поняття, ніж «координація». На думку третіх вчених, навпаки, ширшим поняттям є «координація». Четверті вважають координацію організацією взаємодії. Проведений аналіз наукової літератури вказує на відсутність тотожності між координацією та взаємодією, оскільки координація - це функція одного із суб'єктів системи, а взаємодія - принцип діяльності, засіб контактів із суб'єктами інших систем. Крім того, координація на відміну від взаємодії містить у собі елемент підкорення волі координуючого органу системи, що спрямовує автономну діяльність на виконання загальних завдань, поставлених

перед виконавцями [75, с. 139]. Водночас взаємодія є не тільки засобом, який забезпечує виконання завдань щодо боротьби зі злочинністю, вона є необхідною, щоб своєчасно втілити спільно сплановані заходи щодо боротьби зі злочинністю, зокрема в галузі профілактики цього суспільно небезпечного явища. Оскільки взаємодія є процесом не стихійним, а керованим, забезпечує не тільки збереження системних якостей, їх стійкість, але й впливає на ефективність управління, то виникає необхідність у координації зусиль з боку суб'єкта управління.

Наука управління розглядає координацію як узгодження діяльності різних ланок державного апарату, установ і організацій для ефективного вирішення поставлених завдань. На відміну від взаємодії відноси́нам координації властива вже не пряма, а опосередкована і багатозначна детермінація елементів. Кожен з них зазнає впливу не одного (або кількох) безпосередньо пов'язаного з ним спільними діями елемента (що характерно для відносин взаємодії), а множини інших елементів, прямо з ним не пов'язаних. Це означає, що суб'єкт управління впливає на підпорядковані елементи системи, забезпечуючи її керованість шляхом приведення у відповідність, упорядкування загальної діяльності з виконання завдань у вигляді внесення відповідних корективів.

У концепції зарубіжних фахівців координація розглядається як засіб подолання невизначеності, джерелом якої для організації є динамічне зовнішнє середовище та технологія, що пов'язується з виробленням адекватних соціальних норм і стандартів поведінки [76, с. 74-77].

Інша група вчених визначає координацію як управління, що розглядається у контексті забезпечення узгодженості спільної діяльності об'єктів управління. Крім того, деякі дослідники відносять координацію до функцій управління. Координація і може здійснюватись за такими правилами: а) у певних межах; б) з урахуванням обов'язкових факторів координатора без підпорядкування йому; в) на основі договору координованих осіб [77, с. 247].

Отже, розглянувши схожі за змістом поняття «взаємодія» та «координація», можна дійти висновку, що термін «координація» є ширшим за

термін «взаємодія», оскільки перша забезпечує організацію другої. Взаємодія у широкому розумінні - це взаємопов'язана, узгоджена за місцем, часом й обсягом повноважень діяльність кількох суб'єктів, що спрямована на виконання загального завдання із захисту законних інтересів, прав і свобод фізичних і юридичних осіб та боротьбу зі злочинністю. Як показує дослідження, взаємодія становить узгоджену діяльність державних органів, УВП та інших, зокрема правоохоронних органів, а також державних і громадських організацій щодо спільного вирішення їх статутних завдань та щодо досягнення мети покарання, що зазначена у ст. 50 КК України. Взаємодія вказаних суб'єктів полягає в узгодженні їх дій, спрямованих на зміцнення законності та правопорядку, запобігання та викорінення злочинів як у ДКВС, так і у країні загалом. Вона здійснюється в межах компетенції цих органів у способи і за допомогою методів, що властиві кожному з них. Але для ефективної взаємодії потрібна її координація, тому не викликає сумніву особлива узгодженість дій державних органів й УВП як з окремим правоохоронним органом, так і загалом з їх системою.

Загально відомий факт, що є проєкт Закону України «Про пенітенціарну систему» (далі – законопроект) розроблено на базі робочої групи Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України та Міністерства юстиції України по реформуванню пенітенціарної системи на основі механізмів повного циклу публічної політики у рамках впровадження рекомендацій, підготовлених Місією з оцінки потреб під головуванням Пета Кокса і викладених у Доповіді та дорожній карті щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України (вересень 2015 – лютий 2016).

Метою законопроекту є перетворення пенітенціарної системи за мінімальні часові та матеріальні ресурси на систему, яка буде повертати людину до суспільства, запобігати від рецидивів протиправної поведінки.

В розрізі дослідження проблеми взаємодії установ виконання покарань з іншими суб'єктами запобігання злочинам та шляхи їх подолання, звертає на

себе увагу ч. 2 ст. 10 законопроекту «Про пенітенціарну систему», котра встановлює, що підрозділи безпеки уповноважені здійснювати комплекс заходів, спрямованих на:

- 1) забезпечення надійної охорони об'єкта, безпеки, режиму та нагляду за засудженими та особами, узятими під варту;
- 2) запобігання вчиненню втеч, інших кримінальних правопорушень та дисциплінарних проступків в органах і установах пенітенціарної системи, у тому числі своєчасного прийняття щодо них передбачених законом заходів;
- 3) запобігання і припинення дій, що дезорганізують органів та установ пенітенціарної системи, здійснення заходів щодо запобігання та припинення злочинів терористичної спрямованості;
- 4) проведення превентивних заходів та індивідуальної профілактики правопорушень серед засуджених та осіб, узятих під варту;
- 5) запобігання проникненню на територію, що охороняється, сторонніх осіб та заборонених для зберігання речей, предметів і речовин;
- 6) збереження товарно-матеріальних цінностей.

На наш погляд слід доповнити ст. 10 законопроекту «Про пенітенціарну систему» ч. 5. Такого змісту

5. Підрозділи безпеки з метою запобігання злочинності в установах виконання покарань, зобов'язані:

- 1) виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень, вживати заходи щодо їх усунення;
- 2) виявляти осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, а за необхідності ставити їх на облік;
- 3) проводити оперативно-розшукові заходи щодо усунення впливу засуджених на інших осіб, які відбувають покарання;
- 4) здійснювати безпосередній вплив на засуджених, від яких можна очікувати вчинення злочинів, або організовувати такий вплив за допомогою проведення спеціальних заходів, зокрема використовуючи допомогу негласного апарату;

- 5) з'ясовувати ефективність здійснення оперативно-профілактичного впливу на засуджених;
- 6) виявляти правопорушення, вчинені засудженими, та інформувати про них керівництво;
- 7) визначати достовірність позитивних результатів профілактичного впливу на засуджених, що перебувають в УВП;
- 8) виявляти справжні наміри засуджених після звільнення й інформувати в необхідних випадках відповідні органи;
- 9) отримувати інформацію про злочинні групи засуджених і забезпечувати її використання з метою локалізації й роз'єднання цих груп, в порядку проведення запобіжних заходів;
- 10) за результатами аналізу та з урахуванням факторів, що негативно впливають на стан правопорядку в УВП розробляти і вживати конкретних спільних заходів відповідно до чинного законодавства України.

Впровадження таких зобов'язань має призвести підрозділи безпеки до ефективної роботи в напрямку запобігання злочинності в УВП. Порівняльна таблиця наведена в додатку Д.

Таким чином, з метою покращення взаємодії установ виконання покарань з іншими суб'єктами запобігання злочинам у УВП слід прийняти Закону України «Про пенітенціарну систему», котрий визначав би систему заходів запобігання злочинності саме установах виконання покарань, порядок здійснення таких заходів державними органами, а також визначав би права та обов'язки установ виконання покарань, що проводять роботу по запобіганню злочинності, і осіб, щодо яких здійснюються передбачені заходи. Також необхідно розробити інструкції, положення тощо з питань запобігання злочинності.

Отже, незважаючи на велику кількість розробок, присвячених питанням злочинності в місцях позбавлення волі, існує ще багато нерозв'язаних проблем. У зв'язку з цим безсумнівним є висновок про те, що УВП повинна стати об'єктом комплексного наукового дослідження, що спрямовується на реальні

потреби практики. Водночас працівники УВП самі повинні бути досвідченими конфліктологами, володіти необхідними знаннями, уміти згладжувати, локалізувати конфлікти, які виникли та які можуть призводити до вчинення злочинів.

3.3. Запобігання злочинності серед засуджених в УВП: зарубіжний досвід та можливості його застосування в Україні

У зарубіжній кримінології теорія, згідно з якою тюрма розглядається як «школа злочинності», має назву теорії диференційованого зв'язку. Її засновниками й послідовниками є такі американські кримінологи, як Едвін Сатерленд та Дональд Крессі. Крім того, нині ця теорія є найбільш поширеною у західній кримінології, якщо судити про це за кількістю журнальних статей, в яких йдеться про те, як вона піддається перевірці, аналізується й розвивається.

Вивчаючи проблему злочинності серед засуджених у місцях несвободи у Франції, ми встановили, що згідно з офіційними даними, структура надзвичайних подій у пенітенціарних установах Франції за 2007 р. має такий вигляд: 12 втеч (11-у 2006 р.); 155 масових заворушень (265 - у 2006 р., зниження на 65%); у 6 випадках знадобилося втручання регіонального загону втручання й безпеки, 480 випадків нападу засуджених на співробітників тюрем (463 - у 2003 р. і 550-у 2006р.); 96 випадків суїциду (93 -у 2006 р.); завдяки пильності співробітників виправних установ вдалося уникнути 512 випадків завдання засудженими собі шкоди (506 - у 2006 р.); 367 актів насильства серед засуджених (376 - у 2006 р.), включаючи вбивства (3-у 2006 р.)[78, с. 41]. Варто також зазначити, що у Франції до спеціальних суб'єктів протидії пенітенціарній злочинності належить так званий підрозділ «Eris» - це регіональна група втручання й безпеки для реагування на заворушення в місцях несвободи, яка налічує 383 члени. Із 2003 по 2007 р. ця група виконала 3 259 завдань. У 2007 р. тільки 3% цих завдань були пов'язані з надзвичайними подіями у виправних установах. 9 регіональних груп брали участь в основному в супроводженні при

переведенні засуджених з однієї виправної установи до іншої (31%), роботі в установах (20%) та підтримці установ (10%) [79, с. 23].

Як зазначають дослідники зарубіжного пенітенціарного досвіду, одна з проблем французьких тюрем - втечі ув'язнених. За даними статистики, за 2007 р. у Франції було вчинено 16 втеч ув'язнених; загальна кількість ув'язнених на 1 вересня 2007 р. становила 63 500; кількість втеч на 10 000 ув'язнених - 2,5 [80, с. 22].

Тому міністр юстиції пропонує забезпечити протиповітряну оборону тюрем країни, тобто зобов'язати охорону місць ув'язнення відкривати вогонь по будь-якому гелікоптеру, що наближається до них. Необхідність таких заходів викликана збільшенням за останній час кількості спроб використувати гелікоптери для організації втеч ув'язнених із місць позбавлення волі.

Міністр має намір також санкціонувати обладнання місць позбавлення волі спеціальними сітками, які не дають змоги гелікоптерам здійснювати посадки на тюремні двори з метою вивезення ув'язнених, які задумали вчинити втечу. Заходи, запропоновані міністром юстиції, викликали негативну реакцію у керівників профспілки службовців тюрем. Вони вважають, що вогонь по гелікоптерах, які наближаються до території місць позбавлення волі, може створити загрозу стороннім людям, а також небажані проблеми для самих охоронців і ув'язнених [81, с. 61].

Ми також дотримуємося позиції, що застосування вогнепальної зброї має бути регламентовано виключно на рівні закону, а не ґрунтуватися на рішеннях керівників органів державної влади. Крім того, нині в Україні постала потреба усунення з кримінально-виконавчого законодавства бланкетних норм, які відсилають правозастосувача до Закону України «Про поліцію».

У цьому зв'язку нами у складі робочої групи з оптимізації вітчизняного кримінально-виконавчого (пенітенціарного) законодавства було удосконалено підстави і порядок застосування вогнепальної зброї з урахуванням специфіки кримінально-виконавчих правовідносин [82, с. 38-41].

У пенітенціарних установах Франції спостережні платформи, розміщені на висоті до 200 м, або прив'язні аеростати, або високі металеві щогли використовуються для влаштування радіоантен, а також для створення перешкод вчиненню втеч за допомогою гелікоптерів. Окрім того, проти гелікоптерів застосовується система попереднього оповіщення у вигляді оглядової радіорелейної станції невеликої дальності дії або акустичних датчиків [83, с. 256].

Варто визнати, що в чинних відомчих нормативно-правових актах, а також у Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України й Державній цільовій програмі реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013-2017 рр. донині залишається невирішеним питання про застосування зброї, а також використання технічних засобів, які перешкоджали би вчиненню втечі з використанням засобів малої авіації. Так, 16 березня 2013 р. було вчинено замах на першу в історії нашої держави втечу з-під охорони з використанням гелікоптера. Спроба вчинення вказаної втечі мала місце у Петрівській виправній колонії (№ 49) управління в Кіровоградській області за таких обставин: 16 березня 2013 р. о 10:40 на території Петрівської виправної колонії завдяки професійним діям працівників установи було попереджено спробу втечі двох засуджених К. та Т., які відбувають покарання в установі. Гелікоптер, в якому знаходилось двоє осіб, озброєних автоматом Калашникова (як з'ясувалось пізніше, це був муляж зброї), здійснив посадку на території колонії. Проте завдяки оперативним та професійним діям чергової зміни й оперативної групи установи виліт гелікоптеру було заблоковано, втікачів та пособників втечі затримано [84].

Отже, використання позитивного досвіду пенітенціарних систем зарубіжних країн при реалізації завдань, покладених на пенітенціарну систему України щодо модернізації та оптимізації системи охорони виправних колоній, як зазначає вітчизняний вчений М.С. Пузирьов, дасть змогу знайти шляхи раціонального вирішення багатьох проблемних питань, що виникають у процесі

їх реалізації, з урахуванням наявного передового досвіду організації охорони засуджених в Україні [83, с. 256].

Висловлювання щодо удосконалення «охоронного» елемента режиму виконання покарань, пов'язаних із позбавленням волі, у пострадянських країнах на основі позитивного зарубіжного досвіду, неодноразово висловлювалися як українськими дослідниками [85], так й іншими вченими з країн СНД. Зокрема, варто підтримати позицію, що з конкретних технічних засобів контролю одним із найбільш перспективних в установах виконання покарань Міністерства юстиції України вважається використання електрифікованих загороджувачів відштовхуючого типу. Вчинення втеч не є єдиною кримінологічною проблемою для пенітенціарної системи Франції. Так, згідно зі звітом міжнародної організації від 2005 р., Франція посіла перше місце в Європі за рівнем суїцидів серед ув'язнених: 115 у 2004 р. та 53 - станом на середину 2005 р.

Окрім того, було зафіксовано, що вісім із десяти (80%) ув'язнених мали проблеми з психікою. Викликало занепокоєння збільшення кількості випадків вчинення ув'язненими правопорушень (злочинів), пов'язаних із насильством та непокорюю щодо тюремної адміністрації. У період між 2005 та 2006 рр. спостерігалось 155% збільшення кількості тюремних бунтів (український відповідник - масові заворушення (ст. 294 КК України) [86, с. 44].

Порівняно з Україною, ситуація у Франції має викликати більший ступінь стурбованості з боку держави. Якщо опустити таку кримінологічну категорію, як латентність, то за наведеними вище даними стан оперативної обстановки в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах України є на порядок вищим по лінії запобіжної діяльності.

Зокрема, масових заворушень (ст. 294 КК України) протягом 2008-2016 рр. у пенітенціарній системі України не вчинялося. Констатуємо, порівняно з іншими видами злочинів, незначну кількість масових заворушень в установах виконання покарань України, вітчизняними вченими доведено необхідність підвищеної готовності персоналу цих установ на ранніх стадіях процесу

розвитку цих дій до нейтралізації будь-яких спроб їх реалізації або ліквідації на будь-якій стадії [87, с. 495].

Як встановлено вітчизняними кримінологами, ситуацію щодо суїцидів у вітчизняній і зарубіжній пенітенціарній практиці характеризує постійна присутність суїцидального феномена в середовищі засуджених, незважаючи на безперервний нагляд та поінформованість. Наприклад, в УВП самогубство засуджених (зафіксовані майже в усіх УВП) - це кожна десята надзвичайна подія, що перевищує рівень нещасних випадків, убивств і випадків заподіяння тяжких тілесних ушкоджень. Самогубства вчинюють навіть у лікарнях для засуджених, у яких, здавалося б, умови надання медичної допомоги, постійне спостереження за хворими й особливості їх розміщення практично виключають будь-яку можливість їх вчинення. Так, у 2006 р. покінчили життя самогубством - 59 осіб, у 2007 р. - 67, у 2008р.-54, у 2009р.-57, у 2010р.-44, у 2011р.-63, у 2012 р. - 59, у 2013 р. - 12 осіб. Самогубство засуджених - одна з найсерйозніших проблем у діяльності УВП, оскільки вони можуть не лише негативно вплинути на оперативну обстановку, а й дезорганізувати діяльність установи, вплинути на засуджених і навіть співробітників УВП та викликати широкий суспільний резонанс, оскільки життя людини трагічно обривається нерідко з вини адміністрації установи. Самогубства засуджених можуть спричинити і хвилю позовів до адміністрації місць позбавлення волі, що обов'язково призведе до зміни ставлення персоналу УВП до цієї проблеми [88, с. 596-597].

Такий високий рівень самогубств (порівняно з Україною, у Франції їх майже удвічі більше, навіть при тому, що у наведені статистичні роки кількість ув'язнених у цій західноєвропейській країні була приблизно удвічі менша, ніж в Україні) у Франції можемо пояснити такими причинами:

- 1) у французьких тюрмах ув'язнені щодня проводять близько 21 години в закритих маленьких камерах (при цьому їжа доставляється в камери; ув'язнені мають змогу двічі на день гуляти у тюремному дворі);
- 2) негативний вплив одиночного тримання на психіку;

- 3) збільшення рівня вживання наркотиків у тюрмах;
- 4) у Франції, як і в більшості країн Західної Європи, втрата особистої свободи через ізоляцію через ментальні особливості населення переноситься набагато складніше, ніж в Україні (так само, як і в інших країнах СНД, де свобода ще не вийшла на такий ціннісний рівень, як у країнах західної демократії).

Зокрема, на думку Ф. Потьєра, директора Національної школи тюремного персоналу Франції, у французьких університетах доцільно запровадити вивчення кримінологічних програм із метою надання допомоги у вирішенні низки проблем у тюремній сфері. Крім того, як свідчить французький пенітенціарний досвід, у цій європейській країні апробовані «нестандартні» методики, що сприяють подоланню криміногенних якостей особи засудженого. Так, засуджені за насильницькі злочини або особи, схильні до виявів насильства під час відбування покарання, залучаються до спеціальної програми, в межах якої працюють над тим, щоб приручити диких коней, що, зрештою, вчить їх контролювати себе [89, 43].

Узагальнюючи вищевикладене, вважаємо, що на сучасному етапі реформування кримінально-виконавчої системи України, використання форм і методів запобігання злочинності серед засуджених у місцях несвободи доцільною є апробація новітніх підходів в організації запобіжної діяльності, які, як засвідчує досвід окремих пенітенціарних установ Франції, довели свою ефективність.

ВИСНОВКИ

1. Позитивні результати роботи щодо запобігання пенітенціарній злочинності можуть бути досягнуті за більш високого рівня кваліфікації та професійної майстерності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України, який, володіючи необхідними силами й засобами, зможе більш успішно вирішити покладені на нього завдання. Цілком зрозуміло, що формування злочинця–рецидивіста відбувається в УВП тоді, коли не застосовують ефективних засобів профілактики, не запобігають антисоціальним вчинкам засуджених. Процес розвитку злочинної поведінки є процесом розвитку системи взаємодії негативних факторів (криміногенної системи), а не окремо взятого індивіда (чи окремої групи), які в тому чи іншому випадку вчинили конкретний протиправний акт. У профілактичній роботі знання цих обставин має певне значення, дає змогу враховувати їх та націлювати на необхідність та можливість більш раннього припинення небезпечної поведінки та на комплексний аналіз таких вчинків, маючи на увазі можливі переходи від одних правопорушень в УВП до інших. Отже: індивідуальні відхилення від соціальних норм, що регулюють діяльність УВП, перетворюються на стійкі та повторюються, якщо вони стають ефективними для конкретної особи (групи засуджених) досягненням своїх цілей, індивідуальні відхилення стають розповсюдженими, якщо відновлюються причини та умови, які породжують такі небезпечні явища серед засуджених, соціально-негативні відхилення здатні породжувати нові правопорушення (злочини), якщо не будуть вжиті своєчасні заходи та ефективні дії боротьби з ними.

2. Аналіз сучасного стану злочинності в Україні та пов'язаних із ним загроз для нормального розвитку нашої держави доводить необхідність здійснення комплексного кримінологічного супроводу протидії злочинності в Україні та реалізації цього процесу шляхом удосконалення нормативно–

правового, організаційного, інформаційного та науково–методичного забезпечення зазначеної діяльності.

3. Пенітенціарні злочини вчиняються зазвичай навмисне, їх мотивами часто є прагнення завоювати авторитет, лідерство серед засуджених, бажання ухилитися від виконання покарання, негативне ставлення до праці та навчання. У значної кількості пенітенціарних злочинців спостерігаються істерії, психози, психічні аномалії; більшість із них має невисокий освітній рівень, їм характерна емоційна нестійкість, залежність від інших ув'язнених.

Аналізуючи злочинність у місцях позбавлення волі, потрібно зважати на значну латентність окремих видів злочинів (побої та мордування, хуліганство, тілесні ушкодження, насильницьке мужолозтво, наркоманія тощо) і певне коливання їхньої динаміки.

Висока латентність злочинності в місцях позбавлення волі пов'язана з недоліками в системі оцінювання показників роботи установ виконання покарань. Що більше злочинів реєструється, то нижче оцінюється робота адміністрації. Пенітенціарна злочинність залежить від конкретної оперативної обстановки, що сформувалася у певній виправній колонії, та стану загальної злочинності в Україні.

Незаконний обіг наркотиків має високий відсоток латентності. Загальним чинником такого стану є чимала кількість осіб у кримінально-виконавчій системі, які належать до потенційних наркоманів, а злісна непокора адміністрації вчиняється кримінальними лідерами та засудженими, які підтримують злочинну (тюремну) субкультуру.

4. Незважаючи на велику кількість розробок, присвячених питанням злочинності в місцях позбавлення волі, існує ще багато нерозв'язаних проблем. У зв'язку з цим безсумнівним є висновок про те, що УВП повинна стати об'єктом комплексного наукового дослідження, що спрямовується на реальні потреби практики. Водночас працівники УВП самі повинні бути досвідченими конфліктологами, володіти необхідними знаннями, уміти згладжувати,

локалізувати конфлікти, які виникли та які можуть призводити до вчинення злочинів.

5. Під особою пенітенціарного злочинця розуміється – система негативних соціально значимих властивостей, зв'язків і відносин, які у поєднанні із зовнішніми умовами та обставинами характеризують людину винну у вчиненні злочину в установі виконання покарань.

Особі злочинця притаманна система ознак, властивостей, рис, які визначають її як людину, що вчинила злочин. Будучи різновидом особи взагалі, особа злочинця має загальні ознаки (стать, вік, фах, освіта, соціальний стан, роль у суспільстві), а також властиві лише особі злочинця специфічні ознаки, що визначають і відображають характер і ступінь її суспільної небезпечності.

Вітчизняні кримінологи поділяють ці ознаки на такі основні групи: 1) соціально-демографічні; 2) кримінально-правові; 3) особистісно-рольові; 4) правової та моральної свідомості; 5) соціально-психологічні.

Проблема злочинності, в тому числі злочинності в УВП, є досить актуальною у нашому суспільстві. Злочинність, безсумнівно, є небезпечним соціальним явищем, нерідко вона є відображенням тих соціальних процесів, що протікають в суспільстві. Під злочинністю в установах виконання покарань слід вважати систему злочинів, зареєстрованих в УВП, та кількість засуджених жінок (в т.ч. й неповнолітніх осіб), які вчинили їх за певний відрізок часу. Виходячи з цього, основними системоутворюючими елементами поняття злочинності в УВП слід вважати: систему злочинів, а не просту їх сукупність та злочини, що зареєстровані лише в УВП.

6. Проаналізувавши зміст поняття запобігання злочинам у сфері виконання покарань, слід відзначити, що якщо використати це методологічне підґрунтя для визначення змісту терміну запобігання злочинам у сфері виконання покарань, то воно у повній мірі буде кореспондуватися як із загальними теоретичними підходами, що склались в кримінології з цього питання, так і із змістом запобіжної діяльності, яка здійснюється у зазначеній сфері суспільних відносин.

Отже, запобігання злочинам розуміють як систему дій щодо антисуспільних явищ та їх детермінант, що передбачає зниження рівня злочинності й усунення криміногенних факторів. Запобігання – це діяльність зі стримування злочинності та можливого зниження її рівня.

Протидія злочинності охоплює три сфери суспільних відносин: загальна організація – це сукупність організаційних (облік, реєстрація), управлінських (прогнозування, планування, координація, визначення стратегії і тактики), профілактичних (реалізація програм і планів, здійснення профілактичних заходів), контрольних (вивчення практики, встановлення тенденцій злочинності) та інших дій різноманітних органів та установ, які взаємодіють для досягнення спільних результатів у протидії злочинності; правоохоронна діяльність – система заходів з реалізації правоохоронних та/або правозастосовчих функцій державними органами, громадськими організаціями чи громадянами; запобігання злочинності – це здійснення спеціальними суб'єктами передбачених законом заходів для недопущення розвитку злочинного наміру на попередніх стадіях вчинення злочину, виявлення ознак скоєних злочинів, встановлення осіб, які їх скоїли, притягненню цих осіб до відповідальності, відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів громадян та відшкодування збитків від злочинних дій.

Пропонуємо, з метою покращення системи запобігання злочинам у сфері виконання покарань запровадити бальну систему для осіб, що перебувають в місцях несвободи, так пропонуємо доповнити ст. 130 КВК України частиною 2, такого змісту:

« 2. За виконання покладених обов'язків та додержання правил поведінки, встановлених цим Кодексом та правилами внутрішнього розпорядку колонії, дотримання правил трудового розпорядку та вимог безпеки праці відносно осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, нараховуються штрафні бали та бали заохочення, порядок нарахування та використання балів визначає Державна кримінально-виконавча служба України за погодженням з Міністерством юстиції України.»

7. Взаємодія у широкому розумінні - це взаємопов'язана, узгоджена за місцем, часом й обсягом повноважень діяльність кількох суб'єктів, що спрямована на виконання загального завдання із захисту законних інтересів, прав і свобод фізичних і юридичних осіб та боротьбу зі злочинністю.

Як показує дослідження, взаємодія становить узгоджену діяльність державних органів, УВП та інших, правоохоронних органів, а також державних і громадських організацій щодо спільного вирішення їх статутних завдань та щодо досягнення мети покарання, що зазначена у ст. 50 КК України. Взаємодія вказаних суб'єктів полягає в узгодженні їх дій, спрямованих на зміцнення законності та правопорядку, запобігання та викорінювання злочинів як у ДКВС, так і у країні загалом. Вона здійснюється в межах компетенції цих органів у способи і за допомогою методів, що властиві кожному з них. Але для ефективної взаємодії потрібна її координація, тому не викликає сумніву особлива узгодженість дій державних органів й УВП як з окремим правоохоронним органом, так і загалом з їх системою.

Отже, з метою покращення взаємодії установ виконання покарань з іншими суб'єктами запобігання злочинам у УВП слід прийняти Закону України «Закону про пенітенціарну систему», котрий визначав би систему заходів запобігання злочинності саме установах виконання покарань, порядок здійснення таких заходів державними органами, а також визначав би права та обов'язки установ виконання покарань, що проводять роботу по запобіганню злочинності, і осіб, щодо яких здійснюються передбачені заходи.

На наш погляд слід доповнити ст. 10 законопроекту «Про пенітенціарну систему» ч. 5. такого змісту:

«5. Підрозділи безпеки з метою запобігання злочинності в установах виконання покарань, зобов'язані:

1) виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень, вживати заходи щодо їх усунення;

2) виявляти осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, а за необхідності ставити їх на облік;

3) проводити оперативно-розшукові заходи щодо усунення впливу засуджених на інших осіб, які відбувають покарання;

4) здійснювати безпосередній вплив на засуджених, від яких можна очікувати вчинення злочинів, або організовувати такий вплив за допомогою проведення спеціальних заходів, зокрема використовуючи допомогу негласного апарату;

5) з'ясовувати ефективність здійснення впливу на засуджених;

6) виявляти правопорушення, вчинені засудженими, та інформувати про них керівництво;

7) визначати достовірність позитивних результатів профілактичного впливу на засуджених, що перебувають в УВП;

8) виявляти справжні наміри засуджених після звільнення й інформувати в необхідних випадках відповідні органи;

9) отримувати інформацію про злочинні групи засуджених і забезпечувати її використання з метою локалізації й роз'єднання цих груп, в порядку проведення запобіжних заходів;

10) за результатами аналізу та з урахуванням факторів, що негативно впливають на стан правопорядку в УВП розробляти і вживати конкретних спільних заходів відповідно до чинного законодавства України»

Впровадження таких зобов'язань має призвести підрозділи безпеки до ефективної роботи в напрямку запобігання злочинності в УВП. Також необхідно розробити інструкції, положення тощо з питань запобігання злочинності.

8. На сучасному етапі реформування кримінально-виконавчої системи України, використання форм і методів запобігання злочинності серед засуджених у місцях несвободи доцільною є апробація новітніх підходів в організації запобіжної діяльності, які, як засвідчує досвід окремих пенітенціарних установ Франції, довели свою ефективність.